

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

33,1 - 1987

HET OUDE ZUID-ARABIË

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1987

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24 5654 AT, Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringestraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v. d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Ex Oriente Lux, p/a Gemeentelijke Bibliotheek Hoogstr. 110, 3011 PV Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift-filologie, St. Pietersplein 6

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

1. Reliëfsteen, afkomstig uit de ruïnes van de Himjaritische hoofdstad Zafār, ingebouwd in de muur van een huis in het huidige dorp van die naam (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

HET OUDE ZUID-ARABIË

Themanummer met de tekst van de drie voordrachten gehouden door prof. dr. J. Rijckmans (Leuven), prof. dr. W.W. Müller (Marburg), en Prof. dr. A.J. Drewes (Leiden) op de twee-jaarlijkse studiedag van Ex Oriente lux, op 19 april 1986 te Arnhem, met als onderwerp „Het oude Zuid-Arabië”.

De bijdrage van oud Zuid-Arabië tot de kennis van het Semitische Oosten (fig. 1-12)	J. RYCKMANS	4
Het belang van de Wierookhandel voor het antieke Zuid-Arabië (fig. 13-22)	W.W. MÜLLER	30
Ethiopië en Zuid-Arabië tussen 450 vóór en 550 na het begin van onze jaartelling (fig. 23)	A.J. DREWES	55

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van W.H. van Soldt, K.R. Veenhof, en L.M.J. Zonhoven.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandlungen van het Vooraziatische-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel 071-272016. *Postadres:* Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, Redactie Phœnix: Prof. dr. K.R. VEENHOF, Schubertlaan, 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M.N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C.H.J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. LEEMANS; Dr. D.J.W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS; Prof. dr. K.R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Prof. dr. E. NOORT (Kampen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarbericht Ex Oriente Lux 29 (1985-1986) is in december 1987 verschenen. Het bevat de volgende artikelen: The staff of Ninšubur. Studies in Babylonian Demonology, II — F.A.M. Wiggemann; Personen und Personalien — F.R. Kraus; The rise of the house of Egibi — G. van Driel; The queens of Ugarit — W.H. van Soldt; Who was Kilušhepa? — J. de Roos; Pottery from Sedment, Abydos, and Qua in the Allard Pierson Museum, A'dam — W.M. van Haarlem; Osiris als Mutterleib des unterweltlichen Sonnengottes — W. Barta; A literary analysis of the „Song of the Vineyard” (Is 5:1-7) — M.L. Folmer; Vowel assimilation in Punic — K. Jongeling. Het deel telt 136 p. en is voor leden verkrijgbaar voor fl. 30,—, voor niet-leden voor fl. 45,— (excl. porti).

Mededelingen en verhandelingen. Als deel 25 in deze serie zal in het voorjaar van 1988 verschijnen een studie van Drs. H. Willems (vakgroep Egyptologie, RULeiden) getiteld: *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom standard Class coffins.* (ca. 220 p., 25 ill.), prijs voor leden fl. 40,— (excl. porti).

Studiedag 1988

De tweejaarlijkse studiedag van Ex Oriente Lux zal worden gehouden op zaterdag 16 april 1988, te Utrecht, in het gebouw van de Stichting Christelijke en Sociale Belangen, Kromme Nieuwe Gracht 49. Het thema is

Iconografie als historische bron

Spekers zijn:

Prof. dr. P. Calmeyer (Berlijn), „Historische und perpetuerende Elemente der Achaimenidischen Kunst”

Dr. J. E. Reade (London), „Biblical History in Assyrian Sculpture”

Drs. R. van Walsem (Leiden), „Egyptische Iconografie: van algemeen naar specifiek”. U kunt zich voor deelname opgeven door storting van fl. 20.— p.p. (met lunch fl. 35.—) op het gironummer 229501 van Ex Oriente Lux, Leiden. Deelnemers ontvangen daarna begin april het uitgewerkte programma van deze dag.

De *thema-nummers* gewijd aan vorige studiedagen van ons genootschap zijn nog verkrijgbaar:

De Romeinen in het Nabije Oosten (Phœnix 26/2, 1980; 64 p., 27 ill.).

Voordrachten van H.J.W. Drijvers, „Provincia Syria”; J.-C. Lebram, „Rome en de Joden”; en J. Quaegebeur, „De Romeinen in Egypte”. *fl.* 15.—

Karthago (Phœnix 28/2, 1982; 85 p., 47 ill.).

Voordrachten van E. Lipiński, „De Phœnicisch-Punische godsdienst”; L.E. Stager, „De opgravingen van de haven en de *tofeth* van Karthago”; J. Christern, „Romeins en Christelijke Karthago”. *fl.* 15.—

□ Eveneens nog verkrijgbaar:

Gids voor de Afdeling Egypte van het Allard Pierson Museum, Amsterdam (Phœnix 32/1, 1986; 120 p., met 72 ill. en 8 kleurenplaten) *fl.* 20.—

Te bestellen door het overmaken van de prijs *plus fl.* 2.50 porti op girorekening 229501 van Ex Oriente Lux, Leiden, met vermelding van het gewenste nummer van Phœnix.

DE BIJDRAGE VAN OUD ZUID-ARABIË TOT DE KENNIS VAN HET SEMITISCHE OOSTEN

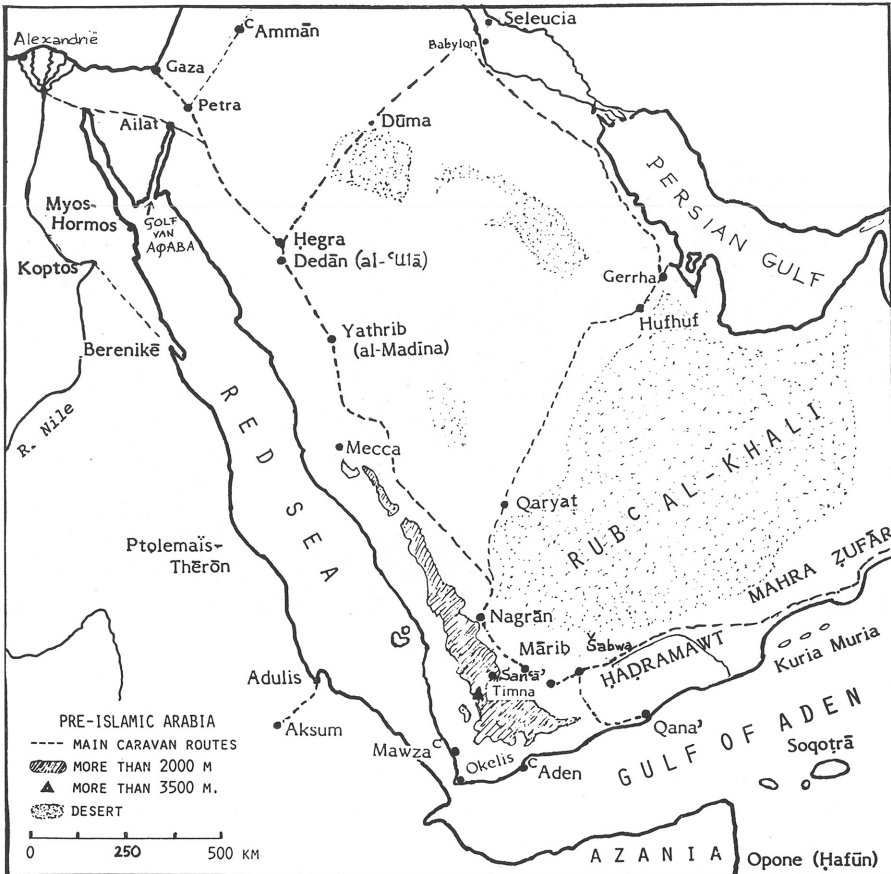
Jacques Ryckmans

1 *Het land*

De sedentaire beschaving die in Zuid-Arabië zou ontluiken, hoofdzakelijk in de duizend jaar die de opkomst van de Islam voorafging, heeft een afzonderlijke plaats ingenomen in de cultuur van het oude Nabije Oosten¹, mede omdat het gebied waarin ze ontstond wegens zijn afzondering noch door Alexander de Grote noch door de Romeinen zou worden veroverd. Dit gebied aan de zuidwestelijke hoek van het Arabische schiereiland, bestaat uit een L-vormige brede strook land tussen de grote binnenlandse woestijn van Arabië en de Rode Zee enerzijds (nu de Arabische Republiek Jemen), en de Golf van Aden en de Indische Oceaan anderzijds (nu de Democratische Volksrepubliek Jemen; vroeger de kolonie met het protectoraat Aden). Het land heette *Arabia Felix* bij de klassieke auteurs, in tegenstelling tot wat ze *Arabia Deserta* noemden, de woestijnachtige steppe van Centraal- en Noord-Arabië, die hoofdzakelijk werd bewoond door nomadische of half-nomadische bedoeïenen, die hun bestaan verzekerden door het kweken van kameel- en kleinveekudden (zie de kaart, *afb. 2*).

In het westelijk gedeelte van Noord-Jemen, dat boven de kuststreek uitsteekt, vinden wij een hooggebergte waarvan de flanken ingesneden zijn door talloze trapsgewijze aangelegde terrassen die door de moessonregens worden besproeid (*afb. 3*). Ten oosten van de bergketen strekt zich een drogere vlakte uit, die echter twee keer per jaar besproeid wordt door de bergbeken die in het gebergte ontstaan en naar de woestijn vloeien. Langs de rand van de woestijn daalt de hoogvlakte tot iets meer dan duizend meter hoogte; ze vormt er een strook vruchtbare oasissen, die zich verlengt zuidoostwaarts langs de woestijn, tot in de vallei van Wadi Hadhramawt, die op evenwijdige afstand van de kust van de Golf van Aden in het rotsgebergte ingesneden is.

De ontwikkelingsmogelijkheden van die streek werden in de vroege oudheid, vóór het 2de millenium, benut doordat men aarden stuwdammen bouwde die het water van de bergbeken opvingen om het waterpeil te verhogen en het water langs een uitgebreid net van kanalen en stenen sluizen over een uitgestrekte bebouwde oppervlakte te verspreiden². De bouw van dergelijke irrigatie-werken, het onderhoud en de verdediging tegen de aanvallen van de bedoeïenen, vergden zeer veel van de gemeenschap. Het niveau van al de installaties moest namelijk regelmatig verhoogd worden wegens de

2. Kaart van het oude Arabië en het aangrenzende gedeelte van Afrika (Ethiopië, Sudan, Egypte), tijdens de laatste eeuwen vóór en de eerste eeuwen na het begin van onze jaartelling, vgl. afb. 15 met kaart van Zuid-Arabië.

aanslibbing op de velden, gemiddeld 1,1 cm per jaar. Men heeft stroomopwaarts van de stuwdammen opeenvolgende lagen kunstmatige aanslibbing met een dikte van meer dan 30 m aangetroffen, wat betekent dat bij hun vernieling in de 6e eeuw na Chr. de irrigatie-werken 27 eeuwen in gebruik waren geweest³. Zulke werken vereisten een sterk en gecentraliseerd gezag, en een concentratie van arbeidskrachten. Nog een factor die de ontwikkeling van dit gebied bevorderde, was dat het een even en goed bewaakte reisweg tussen woestijn en hoogvlakte vormde, ten behoeve van de handelskaravanen die vanuit Zuid-Arabië naar de belangrijkste landen van het Midden-Oosten

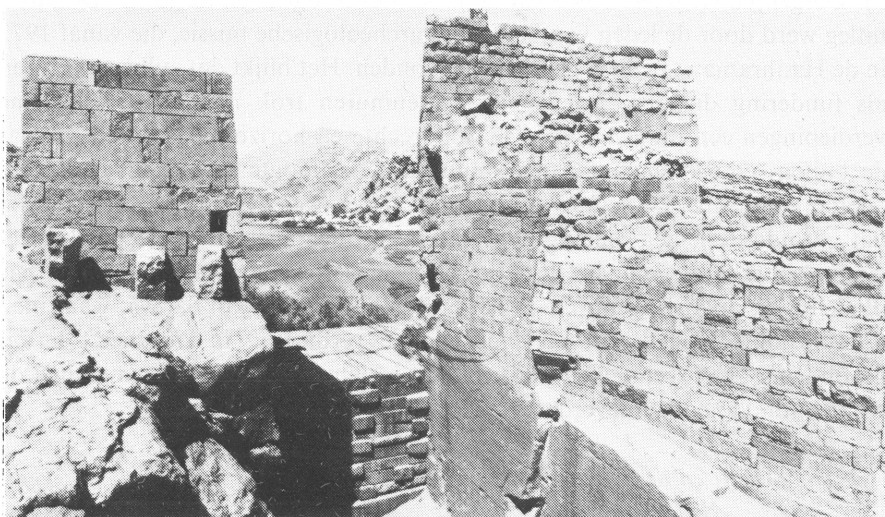
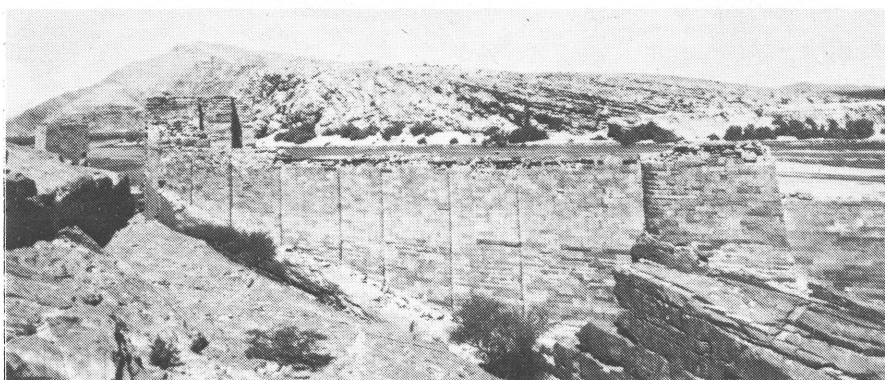
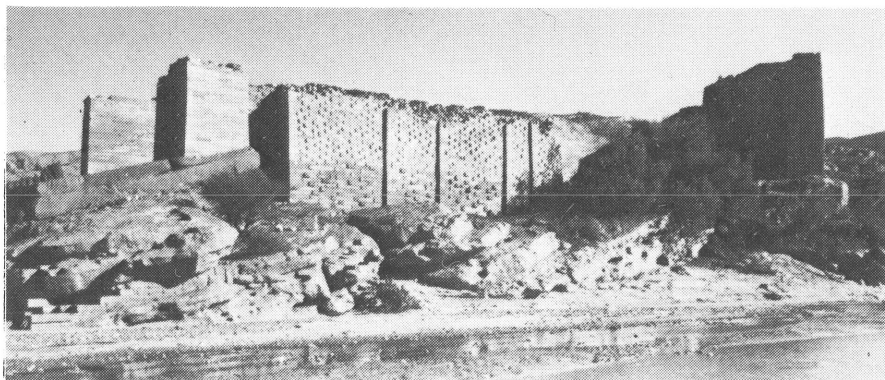

3. Velden en landbouwterrassen in het Jemenitische hoogland (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

trokken om er wierook en andere aroma's in te voeren. Voor dit onderwerp zijn verwezen naar het artikel van Prof. Müller elders in dit nummer.

Het oasis-gebied aan de woestijn-zoom groeide inderdaad uit tot de bakermat van de antieke beschaving van Zuid-Arabië, de kern van de oude koninkrijken die hier hun hoofdstad en alle voornaamste steden zouden stichten. De meeste oude steden zijn omringd door een vestingmuur met regelmatig op elkaar volgende bolwerken en gordijnmuren, die nog altijd gedeeltelijk overeind staan⁴. De bouwsels bestaan meestal uit zorgvuldig behakte steenblokken, zonder mortel onberispelijk samengevoegd. Zulke bouwwerken, die reeds zeer klassiek aandoen, werden voorafgegaan door veel ruwer stenen constructies, die de oudste bekende inscripties dragen. Men mag veronderstellen dat een lange periode van gebouwen in leem, van politieke centralisatie en verfijning van de bevoeiingstechniek aan de periode van die mooie gebouwen in steen is voorafgegaan.

Deze oasis-beschaving had een volkomen eigen en merkwaardige bouwtechniek ontwikkeld die pas in de laatste jaren werd geïdentificeerd. De ruïnes van vroeger bewoonde steden of dorpen bevatten een aantal grote of kleine rechthoekige structuren, ongeveer drie meter hoog met volkomen blinde stenen

4. De stuwdam van Mārib, de hoofdstad van het oude Saba. Van boven naar beneden: het zuidelijke sluiscomplex vanuit het noordoosten en vanuit het zuiden gezien, en de westelijke waterdoorlaat (geheel links op de middelste afbeelding). Naar: Archäologische Berichte aus dem Yemen, I (1982).

5. Ruïnes van een bouwwerk binnen de antieke Jemenitische stad Bainūn (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

muren, die binnenin doorkruist zijn met dicht op elkaar bebouwde muren (*afb. 5*). Dergelijke structuren hebben lang de archeologen geïntregeerd. De juiste uitleg werd door de leden van de Franse archeologische missie, die vanaf 1972 in de Hadhramawt hebben gegraven, gevonden. Het blijkt dat zulke structuren als fundering dienden; op de vier buitenmuren trok men in verscheidene verdiepingen een dubbel kader van loodrechte en horizontale balken op, dat de buiten- en binnenkant van de muren in de hoogte verlengde: een echte „colombage” dus. De ruimte tussen beide kaders was gevuld met stampaarde: dat vormde de lemen buitenmuren van de verdiepingen. Deze techniek bleef lang verborgen doordat het hout en de leem verdwenen waren, en werd pas duidelijk na opgravingen, o.a. in het koninklijke paleis van Šabwa, waar men de verkoolden balken van de lemen eerste verdieping in situ heeft teruggevonden⁵. Deze techniek is sinds eeuwen in Jemen verdwenen, samen met de wouden die de balken leverden.

2 *Het schrift en de teksten*

De teksten bestaan praktisch uitsluitend uit monumentale inscripties op steen. Ze zijn zorgvuldig ingebeiteld in een zeer gestyleerd alfabetisch schrift:

6. Kleine votiefinscriptie (DJE 14) uit de Almaqah-tempel Maḥram Bilqīs bij Marib, thans in het Nationale Museum van Jemen te Ṣan'ā' (Foto W. W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

de letters zijn in een rechthoekig formaat ingeschreven en niet minder dan een derde van de tekens vertoont twee rechthoekig snijdende symmetrie-assen (in ons alfabet alléén H, I, O en X). Niettegenstaande deze doorgedreven normalisatie, die het terugvinden van de oorspronkelijke vormen moeilijk maakt, kan men stellen dat dit alfabet gedeeltelijk een gemeenschappelijk oervorm met het oudste Noordsemitische alfabet deelt. De trage maar bestendige evolutie van de tekens over duizend jaar, stelt ons in staat de teksten relatief tot elkander te dateren⁶.

Van de volgorde van de 29 tekens van het Zuidarabische alfabet kon men 35 jaar geleden slechts vermoeden dat ze verwant moest zijn met de rangschikking — gans verschillend van die van de Noordsemitische schriften — van het Ethiopische syllabische schrift, dat ontstaan is uit een niet-monumentaal Zuidarabisch alfabet. In 1952 werd een onvolledige en gestoorde vloerbedekking gepubliceerd, die door Amerikaanse opgravers in Timna', de hoofdstad van het oude koninkrijk Qatabān, in Zuid-Jemen, aan het licht was gebracht⁷. Zij bestond uit tegels die genummerd waren met streepjes om de rijen te onderscheiden, terwijl elke tegel nog een letter droeg, om zijn plaats in

de rij aan te duiden. De volgorde van de letters was verwant met die van de Ethiopische tekens, zodat de uitgever kon vermoeden dat het hier om een ABC ging. De eerste publicatie volstond echter om de geleerden op het spoor te brengen van enkele onbeduidende en raadselachtige inscripties, die bleken ABC's te zijn, en wel uit drie der vier Zuidarabische koninkrijken, uit Ethiopië, en uit Liḥyān in Noord-Arabië, zodat men nu de volgorde heeft kunnen reconstrueren van het Zuidsemitische alfabet⁸, waaruit de tamelijk veel afwijkende, nu nog bestaande orde van het Ethiopische schrift is ontstaan. De jongste vondst met betrekking tot dit onderwerp is de ontdekking (Januari 1987) door A. G. Lundin dat een kleitablet met Oegaritisch alfabetisch spijkerschrift, dat sinds zijn vondst in 1933 in Palestina een raadsel is gebleven voor de specialisten, eenvoudig de letters transkribeert van het Zuidsemitische alfabet, volgens zijn eigen volgorde van de letters⁹!

Hoewel we beschikken over een aanzienlijke massa inscripties (meer dan 6.000, waaronder weliswaar zeer veel onbeduidende fragmenten) is de inhoud van deze strikt epigraphische reeks documenten op verre na niet te vergelijken met de omvang en de variëteit van de geschriften die bijvoorbeeld in Egypte of in Mesopotamië zijn gevonden. Dáár is immers de hele scala literaire genres vertegenwoordigd, terwijl de Zuidarabische inscripties, gebeiteld in steen of gegoten in brons, voornamelijk officiële teksten zijn, of dan toch teksten die een bepaalde bekendheid beoogden over een lange tijdsduur¹⁰. Ze vermelden het optrekken van openbare en privé-gebouwen: temples, huizen, irrigatiewerken en graftomben; ofwel zijn het votiefopdrachten, of nog openbare boetebekentenissen bij de tempels, edicten van de overheid, onder meer in verband met de bevloeiing of de betaling van het gewijde tiende, grenspalen die de eigendommen afbakenen, koopcontracten, of nog rituele voorschriften van tempels. Op een paar uitzonderingen na, waarover we het verder nog zullen hebben, beschikken we niet over enige briefwisseling noch enig huishoudkundig archief, of epische literatuur, of geschiedkundige annalen in de enge zin van het woord. De inscripties zijn verder altijd in de derde persoon gesteld. Men zou zelfs weinig of niets weten over de materie waarop documenten voor alledaags gebruik werden geschreven (perkament, papyrus, potscherven...), als niet een uitzonderlijke vondst enig licht had geworpen op dit probleem. Vijftien jaar geleden namelijk hebben klandestiene opgravingen in het noorden van Noord-Jemen twee staafjes van hard hout aan het licht gebracht, ca. 15-17 cm lang, met een doorsnee van ongeveer 3 cm. Beide droegen veertien gegrifte regels in een tot dan toe onbekend schrift. Wijlen M. Ghul is kort daarop in geslaagd het geschrift op de staafjes te ontcijferen. De tekst is in het Sabees geschreven, in een minuskelschrift dat duidelijk afgeleid is uit het monumentale schrift¹¹. Beide documenten zijn persoonlijke brieven, in directe stijl geschreven; ze geven ons een reeks vormen in de eerste

en tweede persoon. Meer zulke staafjes zijn sindsdien in beide Jemens aan het licht gebracht; ze dienden voor briefwisseling of voor stukken van een huishoudkundig archief.

Een jaar of zeven geleden heeft Prof. Y. 'Abdallah een rotsinscriptie gevonden in Qanya, nabij de Zuidoostelijke grens van Noord-Jemen. De nog onuitgegeven tekst bestaat uit een veertigtal korte regels in Zuidarabisch schrift, die alle eindigen op de twee medeklinkers *-ḥk*, waarvan de laatste zeker het pronominaal suffix is van de 2de persoon femininum enkelvoud: *-ki*. De tekst is geschreven in een onverstaanbaar Zuidsemitisch dialect, doch het staat vast dat het gaat om een hymne aan de zonnegodin Šams. Een kort citaat van een gerijmde hymne in het Sabees, gericht aan de god Kāhil, komt voor in een monumentale inscriptie. De hymne van Qanya herinnert o.a. aan de Hebreeuwse Psalm 119, gericht aan Jahweh, waarvan de meeste verzen eindigen op een rijm in *-kā*: „Uw, U”, maar ook aan de Arabische dichtkunst, waarin dezelfde rijmklank voor een heel gedicht dient. Zulke ontdekkingen hebben dus de laatste jaren nieuwe perspectieven geopend voor een uitbreiding van onze documenten tot het tot dan toe onbekende gebied van briefwisseling en godsdienstige poëzie.

De inscripties zijn opgesteld in vier hoofddialecten die deel uitmaken van één afzonderlijke zuidelijke tak van de Semitische talen. Ondanks verschillen vertoont deze tak verwantschap met die waartoe ook het klassieke Arabische behoort. Die oude dialecten hebben een aantal interessante en opmerkelijke kenmerken gemeen¹². Zo wordt het bepaald lidwoord uitgedrukt door het suffix *-n* (*-ān*), resp. *-hn* (*-hān*). Verder vormen ze de 1ste en 2de persoon van het perfectum van het werkwoord door middel van suffixen met *-k* (*f'lk*), zoals in het Ethiopisch (*gabarkū*, *gabarka*, enz.), terwijl in talen als het Hebreeuws en het Arabisch zulke suffixen op *-t* zijn geconstrueerd. Niettemin zijn deze dialecten gesplitst in twee groepen, parallel lopend met het verschil tussen het Hebreeuws b.v. enerzijds, en het Akkadisch anderzijds, voor wat betreft de vorming van het onafhankelijk persoonlijk voornaamwoord 3de persoon, en van de causatieve werkwoordvervoeging. De overeenkomstige vormen zijn op *h*- gebouwd in het Sabees (*hw'*, *h'*, resp. *hf'l*), terwijl in de dialecten van Ma'īn, Qatabān en Ḥadhrāmawt dezelfde vormen op een sisklank zijn geconstrueerd, zoals in het Akkadisch. Deze en andere typerende kenmerken van de oude dialecten vinden we nog terug in bepaalde hedendaagse fossieltalen die langs het oostelijke gedeelte van de kust van Zuid-Jemen en op het eiland Soqoṭrā worden gesproken.

3 Overzicht van de geschiedenis

Van de geschiedenis van oud Zuid-Arabië kunnen wij hier slechts enkele hoofdlijnen aangeven¹³. Ze begint pas met het (tamelijk late) opduiken van de

oudste bekende monumentale inscripties, waarvan de datering nog omstreden is. Net als Jacqueline Pirenne¹⁴ meen ik ze te mogen situeren in de 5de eeuw v. Chr. (of nog in de 6de eeuw), maar volgens andere hypothesen gaan ze tot twee eeuwen vroeger terug. Zo staat nog steeds ter discussie of de koningen van Saba Itiamara en Kariba'ilu, die in de *Annalen* van twee opeenvolgende Assyrische koningen, Sargon II en zijn zoon Sanherib (8ste-7de eeuw) worden genoemd, al dan niet te identificeren zijn met een paar opeenvolgende Sabese *mukarribs* (een oude koninklijke titel) met dezelfde namen die vermeld zijn in de oudste bekende incripties¹⁵. In elk geval bestonden al in de 5de eeuw de klassieke Zuidarabische rijken, behalve dat van Ma'in. Saba, met als hoofdstad Mārib, ten oosten van Midden-Jemen, speelde toen de hoofdrol. Dit rijk had uitgestrekte gebieden op de gehele hoogvlakte van Noord-Jemen veroverd en er op vele plaatsen Sabese kolonisten gevestigd; met de hulp van het koninkrijk Qatabān had het (tijdelijk) een einde gemaakt aan het koninkrijk Awsān, ten noordoosten van Aden. De toenmalige hegemonie van Saba blijkt ook uit de toenmalige vestiging van Sabese kolonisten in Ethiopië, in de streek van de stad Aksum¹⁶ (zie ook de bijdrage van Prof. Drewes, § 1, elders in dit nummer).

Door een verzwakking van Saba in de 4de eeuw kreeg het gebied van Ma'in, ten noordwesten van Mārib, de kans zich als onafhankelijk koninkrijk op te werpen. Mineze (= van Ma'in) kooplieden-kolonisten vestigden zich toen in het oude Dedān (nu al-'Ulā) in Noord-Arabië¹⁷, om er de handel in Zuid-arabische aroma's, die ze in handen hadden, beter te controleren tot in zijn buitenlandse vertakkingen in Egypte, Palestina en Syrië, en Mesopotamië.

In de 3de eeuw krijgt het koninkrijk Qatabān de overhand: het ontnemt aan Saba een gedeelte van zijn vroegere veroveringen in zuidwestelijk Jemen, waar later het koninkrijk Ḥimyar zal ontstaan. In de 1ste eeuw v. Chr. kon Saba Ma'in veroveren, juist voordat een Romeinse expeditie onder leiding van Ælius Gallus in 24 v. Chr. tot in het hart van Saba zou doordringen¹⁸. Die aanval veroorzaakte weliswaar veel vernieling maar bleef verder zonder diepgaande gevolgen, want het Romeinse leger, dat in het verkeerde seizoen in Zuid-Arabië was aangekomen, moest zich na enige tijd vergeefs de Sabese hoofdstad te hebben belegerd, in allerijl terugtrekken wegens gebrek aan water.

De Romeinse wereld had toen echter vernomen dat in tegenstelling tot de gangbare mening, de wierook niet in Saba maar verder naar het zuidoosten toe, in Ḥadhramawt langs de kust van de Golf van Aden, werd geoogst. Met de uitbreiding van de zeevaarthandel naar Indië werd de wierook meer en meer vanuit de havens van Mokha, aan de Rode Zee, en Aden en Qanā', aan de golf van Aden verscheept, zodat de binnenlandse karavaanweg in verval raakte. Hierdoor verplaatste zich op den duur het zwaartepunt van de

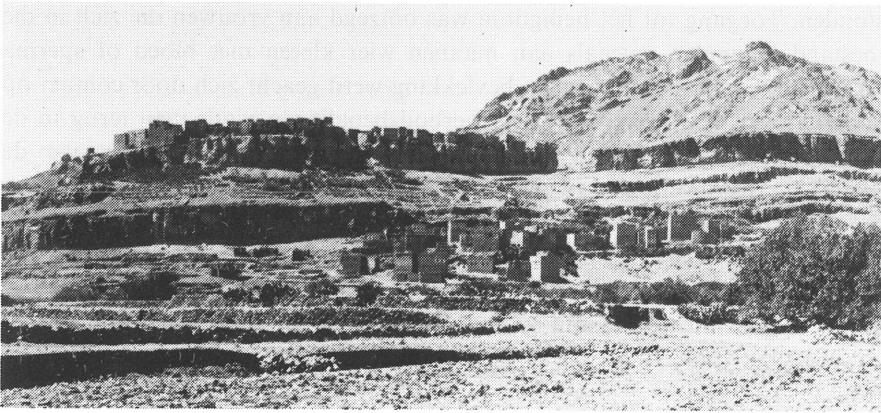
7. Bronzen standbeeld (90 cm. hoog) van Ma'dikarib, afkomstig uit de Almaqah-tempel Maḥram Bilqīs bei Marib, na restauratie (6e-5e eeuw v. Chr.), Nationale Museum van Jemen te Ṣan'ā' (Foto Museum für Völkerkunde, München).

Zuidarabische beschaving naar het koninkrijk Ḥimyar, in de zuidwestelijke hoek van Jemen. Die omwenteling in de 2de eeuw ging gepaard met de opkomst van een feodaal stelsel¹⁹ in Saba: de voornaamste stammen-federaties kregen meer invloed ten nadele van het centrale gezag en ze stichtten eigen koninklijke dynastieën die met elkaar wedijverden. Tevens ging het koninkrijk Ḥimyar een steeds belangrijker politieke rol spelen. Dat leidde vanaf de tweede helft van de 2de eeuw tot aan het einde van de 3de eeuw tot een voortdurende conflictsituatie. Hierin werden allerlei machten betrokken: niet alleen de koninkrijken, de gewestelijke dynastieën en de voornaamste stammen, maar ook zg. „Arabieren”: bedoeïnen die als huurlingen dienden; voorts ook de krijgers van de Negussen van Aksum in Ethiopië, die de macht uitoefenden in het westelijke deel van Noord-Jemen (zie § 2 van het artikel van Prof. Drewes elders in dit nummer).

Als gevolg van een eerste krijgsfase werd Qatabān overwonnen door een coalitie van Saba en Ḥadhramawt²⁰. In een tweede fase organiseerde de Sabese koning Šaʿr Awtar een expeditie tegen Qaryat, de hoofdstad van het koninkrijk Qaḥṭān in Centraal-Arabië²¹, om diens interventie te voorkomen bij zijn eigen overval van Ḥadhramawt. De koning van Ḥadhramawt werd gevangen genomen bij de verovering van zijn hoofdstad Šabwa, die ten prooi viel aan plundering en brandstichting. Ook de haven van Qanāʾ, ten Oosten van Aden werd aangevallen, en schepen in brand gestoken²².

Een derde fase werd gekenmerkt door de langdurige strijd tussen de twee machten die overeind waren gebleven: Saba en Ḥimyar. Terwijl tot kort geleden de geschiedenis van die periode bijna uitsluitend door inscripties van de Sabese koningen was bekend, beschikken wij nu over zeer lange, slechts gedeeltelijk gepubliceerde gedateerde inscripties opgedragen aan de godin Šams in haar rotsheiligdom te al-Miʿsāl, die de militaire operaties van opeenvolgende Ḥimyarische koningen beschrijven²³. Tegen het einde van de 3de eeuw werd Saba tenslotte door Ḥimyar veroverd, onder de koning Šamir Yuharʿiš, die geheel Zuid-Arabië onder zijn scepter verenigde. Het land werd voortaan vanuit Zafār, de Ḥimyarische hoofdstad, bestuurd. De overwinnaar stuurde gezanten naar Ktesiphon en Seleucië, alsmede naar de Arabische vorsten van Ghassān, al-Azd en Tanūkh in Noord-Arabië²⁴.

Vanaf het midden van de 4de eeuw bemerken wij in de inscripties een belangrijke omwenteling: de aanroepingen aan de heidense goden zijn nu vervangen door monotheïstische formules. De opkomst van de monotheïstische godsdiensten en de latere geschiedenis van Zuid-Arabië zullen we straks bespreken. Laten we nu eerst het heidendom in brede trekken beschouwen.

8. Het versterkte bergdorp Bait Baus in het Jemenitische hoogland ten zuiden van Šanʿāʾ (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

4 *De heidense godsdienst*

Het Zuidarabische heidendom kennen wij slechts via monumentale inscripties, archeologische gegevens, en schaarse berichten van klassieke auteurs of van de Arabische overlevering²⁵. Toch heeft het een bijzonder belang voor de studie van de Semitische godsdiensten en van de instellingen die de Islam aan het Arabische heidendom heeft ontleend. Het Zuidarabische heidendom maakte immers deel uit van de omstandige instellingen van een sedentaire maatschappij, die ons eigentijdse en originele documenten heeft achtergelaten, in tegenstelling tot de latere en tendentieuze overleveringen die de voornaamste bron vormen voor het Noordarabische heidendom.

Een centraal gegeven was dat van *ḥaram*, het gewijde, aan de godheid toebehorende, maar tevens ook het onschendbare, het verbodene, dat ook het magisch domein van het levenbeginsel, van het bloed en van het geslachtelijke omhelsde. Het heiligdom van de godheid bestond uit een afgebakend gewijde omheining (*maḥram*) die men enkel mocht overschrijden na een rituele zuivering te hebben verricht. De gewijde enclave bestond soms ook uit een weiland, bestemd voor het wild en de kudde van de godheid. Elk dier dat dit weiland betrad, was door het feit zelf ten gunste van de godheid verbeurd verklaard.

Een reeks Zuidarabische inscripties, meestal uit de 1ste en 2de eeuw na Chr., zijn boetebelijdenissen van personen die bepaalde rituele voorschriften hadden overtreden. Deze teksten stellen ons in staat de voorschriften van de rituele reinheid als volgt te schetsen: alle geslachtelijk verkeer eiste een daarop volgende ablutie; het was verboden met kraamvrouwen en tijdens de maan-

stonden. Toegang tot het heiligdom was ontzegd aan vrouwen die zich in die toestand bevonden, evenals aan mannen wier kleren met bloed of sperma bezoedeld waren. Een dergelijke bevlekking werd geacht zich door contact op anderen over te dragen²⁶. Al deze verbodsbepalingen vindt men terug in de regels van het Judaïsme en van de Islam. Ze bevestigen de gegevens van de Arabische overlevering over het pre-islamitische heidendom, terwijl vele islamologen in navolging van A.J. Wensinck²⁷ geneigd zijn geweest dergelijke tradities te verwerpen als zijnde latere projecties op het heidense verleden, van gebruiken die de jonge Islam aan de Joden van Medina zou hebben ontleend. Het gaat hier integendeel om sporen van het oud Semitisch gemeengoed, dat zowel in het oude Israel als in het Arabische heidendom vertegenwoordigd was.

a) De goden

Van het Zuidarabische godendom is ons tamelijk weinig bekend. Dat het oorspronkelijk of gedeeltelijk op de hemellichamen was afgestemd, is af te leiden uit godennamen als Šams, „zon”, Rub’, „kwartier (van de maan)”, of ‘Athtar, een mannelijke god, wiens naam overeenstemt met die van de Assyro-Babylonische godin Ištar, de planeet Venus. Vele godennamen zijn voor ons slechts benamingen, die ons niet in staat stellen de eigen natuur, de functie, of soms maar de sexe van de bewuste godheden te bepalen²⁸. In dit verband heeft de stelling die destijds Ditlef Nielsen verdedigde, beslist een nadelige invloed gehad. Nielsen herleidde namelijk de hele godenreeks tot één primitief driemanschap van vader-maan, moeder-zon, en zoon-Venus²⁹. Zo ontkwam men moeilijk aan de verleiding gelijk welk vrouwelijk epitheton te verklaren door het in verband te brengen met een van de aspecten van de zonnegodin, enz.

Op de eerste plaats kwam ‘Athtar, de mannelijke Venus-god. Zijn diersymbool was de gazelle. Er bestond ook een niet verder te bepalen godin die „moeder van ‘Athtar” werd genoemd. ‘Athtar was de god van de bevoeiing door stortregen. Als god van storm en donder droeg hij het epitheton *šrqn*, „de oostelijke” (vermoedelijk Venus als morgenster), en werd hij geacht de grafschenders te tuchtigen. Met hem wordt vaak in aanroeping de godin Hawbas in verband gebracht, waarschijnlijk zijn vrouwelijke tegenhanger, wier symbool de vulva was. Een Sabese god „zoon van Hawbas” is niet nader te identificeren.

‘Athtar wordt geacht de primitieve Semitische oppergod Il van zijn troon te hebben gestoten. Naast ‘Athtar beschikte elke Zuidarabische staat nog over een eigen nationale godheid, aan wie de belangrijkste tempel in de hoofdstad gewijd was. In Saba was dat de god Almaqah. Zijn tempel was die van de

federatie van Sabese stammen in Mārib. Men beschouwt hem gewoonlijk als een maangod; onlangs echter werd aangetoond dat de hem toegeschreven symbolen (o.a. de stierkop en het druivenmotief) eerder zonneattributen of dionysische kenmerken zijn³⁰. Hij was eerder een zonnegod, een soort mannelijk hypostase van de godin Šams, die in Saba slechts een bescheiden rang bekleedde als beschermster van de leden van de dynastie.

9. Bouwinscriptie (DJE 1) uit de tempel van de zonnegodin in al Ḥuqqa, ten noorden van Ṣanʿāʾ (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

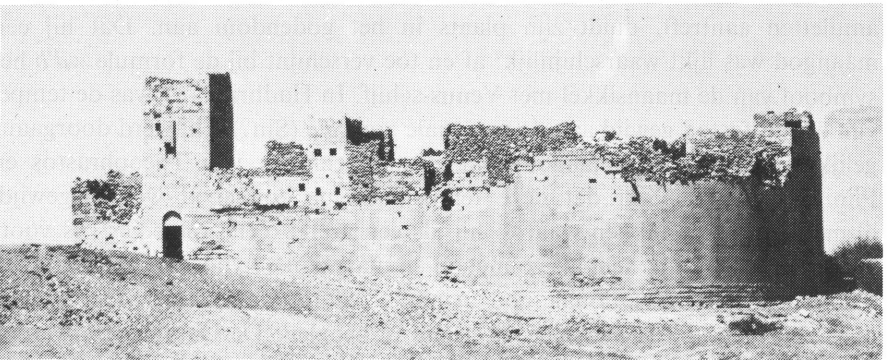
In Maʿīn was de nationale god Wadd, „liefde”, afkomstig uit Noord-Arabië. De beschermformule *wdʿb*, „Wadd is vader”, die men op gebouwen of amuletten aantreft, duidt zijn plaats in het godendom aan. Dat hij een maangod was lijkt waarschijnlijk: af en toe verschijnt bij de formule *wdʿb* het symbool van de maansikkel met Venus-schijf. In Ḥadramawt was de tempel van de hoofdstad gewijd aan de nationale god *Syn* (Sīn?). Hij werd doorgaans gelijkgesteld met de maangod. Maar aantekeningen van Theophrastos en Plinius, waaruit blijkt dat deze tempel aan de zonnegod was toegewijd, alsmede de muntstukken waarop hij als een arend (een zonnedier!) is voorgesteld, tekenen ook hem als zonnegod en mannelijke hypostase van Šams. In Qatabān heette de Nationale god ʿAmm³¹. „oom (van moederzijde)”; meer over zijn identiteit is niet met zekerheid te bepalen. De Qatabaniërs werden „kinderen van ʿAmm” genoemd. Doch ook de godin Šams werd in Qatabān vereerd. In Ḥimyar ten slotte werd Šams, „zon”, als nationale godin in het rotsachtig heiligdom Šḥrr aanbeden, een oord dat tegenwoordig al-Miʿsāl heet.

Van de overige nationale goden vermeld ik slechts de best bekende. In

10. Beeldje van een vrouw met een inscriptie in het Qatabanees (Graf no. 6), die het identificeert als votiefgeschenk van een vrouw aan de beide „dochters van Il” (Foto S. U. Graf, Deutsche Jemen Expedition).

11. Boustrofedon geschreven Oudsabese inscriptie (YM 375), met de wijding van een persoon en de afbeelding van de kop van een antiloo; Şan`ā', Nationale Museum van Jemen (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

12. De ruïne van de tempel van de Sabeese godheid Almaqah te Şirwāh (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

Qatabān werden de goden Anbay en Ḥawkam samen aanbeden met de bijnaam „van het bevel en van de beslissing”. De naam Anbay, waarschijnlijk te begrijpen als „hij die spreekt”, doet denken aan de Babylonische Nabū, een god die met de planeet Mercurius werd gelijkgesteld. De naam Ḥawkam is verbonden aan het begrip „wijsheid”. Beide goden zouden twee aspecten weergeven (Mercurius als morgen- en avondster?) van Nabū-Mercurius, god van de noodlot en van de wetenschap, boodschapper en spreekbuis van de goden, in de Assyro-Babylonische godsdienst³².

Daarnaast hadden bepaalde stamgroepen nog een beschermgod (*šym*). In Saba b.v. was Ta'lab de patroon van de stamfederatie Sum'ay ten noordoosten en westen van Ṣan'ā. De stam Āmir, een stam van kameeldrijvers in het noorden van Jemen en Centraal-Arabië, vierden een bedevaart ter ere van hun beschermgod dū-Samāwī, „de hemelse”, die ze aanriepen voor de gezondheid van hun kamelen.

De zogenaamde „Dochters van Il”, aan wie ruwe vrouwenbeelden waren opgedragen in Qatabān, zijn gelijk aan de heidense Mekkaanse „Dochters van Allah”: de godinnen al-Lāt, al-'Uzzā en Manāt, die in de Koran (53, 19-20) zijn vermeld. De eerste twee verschijnen in Zuidarabische teksten in de Zuidarabische vorm *ltn* en *'zyn* (met suffix-lidwoord *-n*)³³. Misschien worden zij bedoeld in een godinbenaming „moeder van (de) godinnen” die verschijnt in drie onuitgegeven teksten.

De goden werden veelvuldig afgebeeld in de gedaante van symbooldieren: stieren, slangen, arenden, steenbokken, enz.; of nog door middel van meer abstracte symbolen, zoals kolf, deurvleugel, bliksem, maansikkel, enz. Anthropomorfe afbeeldingen van de goden zijn zeldzamer; meestal zijn ze van latere datum en beïnvloed door het oostelijk heidendom van de late Keizertijd³⁴.

b) De tempels

De tempels, die afgeleid zijn van de pre-islamitische *ḥaram* of *mahram*, bestonden hoofdzakelijk uit een open oppervlakte omgeven door een rechthoekige muur met of zonder zuilengang³⁵. Achterin bevond zich soms een soort stenen baldakijn boven over een altaar, dat misschien ook een afbeelding van de godheid droeg. De tempel van Almaqah in Mārib (5de eeuw v. Chr.) had de uitzonderlijke vorm van een wijde elliptische omwalling met een lengte van ongeveer 110 m³⁶. De 4 m brede muur verhief zich meer dan 8 m boven de grond. Hij was volledig bezet met prachtige steenblokken, precies op elkaar passend zonder cement. Bij de ingang, achter een insprong van acht rechte pijlers, bevond zich een kleine tempel die dienst deed als zuilengalerij bij het hoofdgebouw. Deze tempel werd in 1951 door Amerikaanse archeologen

uitgegraven. Een reeks kleine tempels in Ḥadhramawt³⁷ bestaan uit een bedekte cella, opgetrokken op een terras dat boven de antieke bebouwde kom uitstak. Een enkele tientallen meters lange trap verleende toegang tot dat terras. Het rotsachtige heiligdom van al-Mi'sāl in het Ḥimyar-gebied was een bedevaartoord, aangelegd op een natuurlijk terras dat boven een bijzonder imposante rotsachtige heuvel uitsteekt.

Elk stadje of groter dorp beschikte over een of meer heiligdommen. De belangrijkste dienden zeker tegelijk als administrative centra voor het innen van het gewijde tiende. Verscheidene soorten priesters of tempel-ambtenaren (*ršw*, *qyn*, *šw'*, *šhr*...) wier functies moeilijk uit elkaar te houden zijn, waren aan de eredienst verbonden, en sommigen vormden een erfelijke priesterlijke klasse. De priesters interpreteerden de orakels en traden bij bepaalde offerplechtigheden op. In Saba behoorde een erfelijke klasse van priesters (*ršw*) van 'Athtar tot drie verschillende clans; elk daarvan leverde om beurten, volgens een strikte volgorde, een naamgevende priester (*kbr*) die 7 jaar lang in functie bleef. De datum van officiële stukken werd uitgedrukt volgens het dienstjaar van die priester, die niet alleen belast was met het innen van het tiende, maar ook de interpretatie van het goddelijke orakel (*šry*) in verband met officiële beslissing als opdracht had. Nog een taak waren de magische handelingen om regen af te smeken. Aan het einde van zijn mandaat werd hij door de tempel afgekocht (*fdy*), nadat hij regen had verkregen³⁸.

Het meubilair van de eredienst omvatte naast bronzen vaten verscheidene types stenen of bronzen altaren³⁹. Er waren altaren (*mḏbḥt*) voor de slachting van vee, maar ook tafels (*mslm*) die voor plengoffers dienden, alsmede wierookaltaartjes. Het bovenblad van de plengingstafel had een verlengstuk in de vorm van een (of twee) groeven, die uitliepen op een stierkop.

c) De eredienst

Het slachten van dieren als vraag-, zoen-, boete- of dankoffer, was een individueel initiatief dat door de opdrager zelf werd voltrokken. Toch kwamen een aantal gezamenlijke offers voor, onder meer ter gelegenheid van de bedevaarten. Het vleesoffer veronderstelt normalerwijze een ritueel (eet)maal; dat vinden wij in de teksten onder de naam *'lm* of *m'lm*. Het woord is verwant met het Arabische woord *walīma*, het verdienstelijke maal van de Islam, waarbij ten minste één stuk vee moet worden geslacht⁴⁰.

Een rotsinscriptie somt de voorschriften op van de beschermgod Ta'lab aan zijn stam betreffende de jaarlijkse bedevaart naar zijn heiligdom op de berg Ruyām (nu Itwa), ten Noorden van Ṣan'ā'⁴¹. Maaltijden moesten in dit verband worden aangeboden uit de opbrengst van het tiende (*šr*) dat de god

toekwam. Dit voorschrift doet denken aan een passage waarin Plinius (*Nat. Hist.*, 12, 63) vertelt dat de god van de tempel te Šabwa, in Ḥadhramawt, zijn gasten een aantal dagen per jaar met voedsel trakteerde uit de opbrengst van het tiende. De tekst van Ta'lab beveelt zijn gelovigen ook de jaarlijkse bedevaart naar de tempel van Almaqah in Mārib te ondernemen. Wij weten anderzijds dat bij deze bedevaart collectieve rituele slachtingen van dieren plaatsvonden. Zulke voorschriften herinneren aan die van de pre-islamitische bedevaart naar Mekka die door de Islam werd overgenomen. Maar tevens doet een en ander denken aan Deut. 14:22, waarin de gelovige wordt voorgeschreven, zich elk jaar met zijn gezin naar Jeruzalem te begeven om er in de tempel, in tegenwoordigheid van Jahweh, de opbrengst van zijn tiende te nuttigen⁴².

In de onmiddellijke nabijheid van de stad Barāqiš, het gewezen Yathil in het koninkrijk Ma'in, rijst een heuvel op die bedekt is met puinhopen. Daar had de geneesgod Nikraḥ een tempel, waarin vrouwen konden worden ontvangen die in barensweeën verkeerden, wier zwangerschap zorgwekkend was, of die een miskraam hadden gehad. In de vlakte daar omheen staan negen ruwe pijlers met het opschrift „baken van dit heiligdom”. Die pijlers bakenden een gewijde perimeter van 1600 m rond deze heuvel af⁴³. Het beginsel van zo'n afbakening leeft nog in de Islam voort, nl. in verband met het gewijde gebied rond de heilige steden Mekka en Medina.

In 1959 werd een korte beschrijving gepubliceerd van een tempel die aan de voet van Ġabal Lawḍ, in de Ġawf in het Noorden van Jemen was ontdekt. Verschillende inscripties vermelden dat de koningen van Saba hier een ritueel maal ter ere van de oppergod 'Athtar hielden. Franse archeologen hebben daar vanaf 1980 merkwaardige nieuwe ontdekkingen gedaan⁴⁴. De vermelde tempel aan de voet van de berg heeft namelijk een tegenhanger: een heiligdom dat enkele kms verder, op de top van de berg ligt, zo'n duizend meter hoger dan de eerste tempel. Beide heiligdommen zijn verbonden door een zes km lange geplaveide weg met constante helling tegen de bergflank aan. De gevonden teksten bewijzen dat het om een bedevaartsoord gaat dat eeuwenlang bezocht werd. In beide heiligdommen zijn uitgestrekte ingesloten ruimten bezet met talrijke evenwijdige rijen stenen banken, tien tot zestien meter lang, die vermoedelijk bestemd waren voor het eetmaal van de bedevaarders. In die tempel werd ook op een muur een opmerkelijke gravure gevonden van een stoet van musicerende ouderlingen met (maskers? gelijkend op) vogelkoppen.

Een jacht op het wild van 'Athtar (de gazelle) werd door verschillende Sabese koningen beoefend als rituele handeling voor het verkrijgen van regen of van een gunstige voorspelling bij het optrekken van een gebouw. Andere inscripties vermelden de jacht op de steenbok, het wild van de beschermgod

Ta'lab, of jachten ter ere van de godin Šams. In een Sabese tekst beveelt deze godin een stam twee dagen per jaar een jacht te harer ere te ondernemen om bescherming, buit en voorspoed te verkrijgen⁴⁵. Een jacht op de steenbok in Ḥadhramawt, die nog vóór een vijftigtal jaar beoefend werd, werpt enig licht op de betekenins van het aloude gebruik. Deze jacht werd gezamenlijk door de hele stam beoefend. Hij vereiste vanwege de deelnemers nuchterheid, onthouding van geslachtelijk verkeer, en strikte naleving van een bepaald ceremonieel. Elke inbreuk hiertegen werd beschouwd als een ongunstig voorteken voor de regen van de volgende seizoenen. Een rijke buit van mannelijke oude steenbokken werd integendeel beschouwd als een voorteken van overvloedige regenval⁴⁶. In dit verband heb ik gesuggereerd de jacht van Jakob in Gen. 27, 1-40, te interpreteren in die zin dat de geslaagde jacht, gevolgd door het nuttigen van het wild, als een onontbeerlijke voorspelling en voorwaarde beschouwd werd voor de doeltreffende uitwerking van de daarop volgende zegen van Isaäk, waarmee de vruchtbaarheid van het ras en van de aarde werd beoogd⁴⁷.

In het oude tijdperk in Saba werden personen gewijd aan de godheid in een tempel (*afb. 11*), waarschijnlijk om er een tijdelijke dienst te vervullen. Toch blijkt uit de (nog onuitgegeven) Himyarische teksten uit al-Mi'sāl dat daar in de 3de eeuw na Chr. burgerlijke en militaire gevangenen ritueel ter dood werden gebracht als dankoffer aan de nationale godin Šams voor een militaire overwinning.

De wijdingen van personen voor de tempeldienst zijn gaandeweg symbolisch geworden; in de plaats werden toen bronzen beeldjes opgedragen, die de opdrachtgever zelf afbeeldde en waarop een korte opdrachttekst was gegrift⁴⁸. Ook beeldjes van dieren werden opgedragen voor de gezondheid van de veestapel. Later werd regelmatig een meer uitvoerige opdrachtinscriptie gebeiteld op het steenblok waarop het beeldje was vastgehecht. Vanaf de tweede eeuw na Chr. werd in zulke teksten uitvoerige historische informatie verstrekt, onder meer bij het opdragen van een beeldje uit erkentelijkheid voor de voorspoedige uitkomst van een militaire campagne.

Vele dergelijke opdrachten werden uitgevoerd op bevel van het orakel (*ms'ī*, uit een wortel die „vragen” betekent, of *'mr*, uit de wortel voor „bevelen”). Het ging waarschijnlijk om het overbekende systeem van het Arabische heidendom, nl. de rhabdomantie, in het Arabisch *istiqsām*⁴⁹. Dit was een lotstrekking door middel van pijlen die respectievelijk een positief, negatief, afwachtend enz. antwoord brachten op de vraag die vooraf aan de godheid was gesteld. Ook was de oneiromantie of het „droomorakel” bekend: sommig-e teksten vermelden „visoenen” of „dromen” die de god aan de gelovige „te zien heeft gegeven tijdens zijn slaap” of „in de tempel”. Soms is de droom

„voor hem” bestemd, dus door de bemiddeling van een beroepsziener doorgegeven. Een van zulke media, een vrouw, wordt *hlmt* genoemd, ongeveer „droomspecialiste”. Zoals bekend speelt het droomorakel ook een belangrijke rol in de Bijbel⁵⁰.

Twee Sabese teksten uit 3de eeuw na Chr. beschrijven een smeekbederitus voor de regen⁵¹ (de pre-islamitische en islamitische *istisqā*). Na een langdurige droogte begaf de hele bevolking van Mārib zich naar de tempel van Almaqah buiten de stad, om daar smeekgebeden tot de god te richten, terwijl tovenaressen magische handelingen verrichtten. Merkwaardig is het dat aan de orthodoxe moslemse *istisqā* ook een ritus van sympathieke tovenarij te pas komt.

5 De monotheïstische godsdiensten: het Jodendom en het Christendom

Zoals we daarnet hebben aangestipt werd het heidendom na het midden van de 4de eeuw verdongen door het monotheïsme⁵¹ (zie ook §3 van het artikel van Prof. Drewes in dit nummer). Volgens een Byzantijnse kroniek had Keizer Konstantijn II omstreeks die tijd een bisschop, genaamd Theofiel, naar het hof van Himyar gestuurd om het plaatselijke hoofd te vragen kerken te bouwen voor de (buitenlandse) christenen die in dat gebied handel dreven, eventueel ook voor bekeerde autochtonen. Het hoofd zou zich tot het christendom bekeerd hebben, niettegenstaande de invloed van de Joden in zijn land, en hij liet kerken bouwen. Deze bekering is echter geenszins bewezen. Waarschijnlijk is het, in overeenstemming met de Arabische traditie, zo dat de Himyarische vorsten zich pas later bekeerden — maar dan tot het Jodendom.

Voorts kan men uit verscheidene hagiografieën afleiden dat het christendom in het begin van de 5de eeuw ingang heeft gevonden in Naḡrān, bij de noordelijke grens van Jemen, meer bepaald door toedoen van Syrische zendelingen. In elk geval kan van geen enkele monotheïstische inscriptie van vóór de 6de eeuw met zekerheid beweerd worden dat zij christelijk is. Overigens zijn sommige teksten van die periode, die weliswaar niet onmiddellijk van het vorstenhuis afkomstig zijn, wel ongetwijfeld joods, zoals blijkt uit de naam Israel, het woord *slm* (*šālōm*), en de goddelijke naam in het meervoud (*’lhn*) waarin men een leenvertaling van het Hebreeuwse *’Elohīm* kan zien. Bepaalde uitdrukkingen die later zowel door christenen als door joden worden gebruikt, leunen dicht aan bij de terminologie van de Islam; „Heer van de hemelen en aarde”, „de Barmhartige” (*Rḥmnn*, Zuidarabisch equivalent van het Arabische *al-Rahmān*), enz.

In de 5de eeuw en het begin van de 6de eeuw hebben verscheidene koningen van de Himyarische dynastie rotsinscripties nagelaten gedurende veroverings-

tochten die ze in Noord-Arabië voerden. Dit werpt wat licht op de Arabische legende dat zij tochten ondernamen tegen Medina en Mekka. Omstreeks het jaar 517 bestijgt een zekere *Yusuf As'ar* de troon van Ḥimyar. Hij was een joods proseliet die onrechtmatig de macht verwierf. Hij staat bij de Moslems te boek als „ḏū-Nuwās”, een koning van armzalige gedachtenis. Als reactie tegen het Byzantijns imperialisme vervolgde hij de christenen in zijn rijk. Zo liet hij vooral Ethiopische christenen levend verbranden in de kerken in de hoofdstad Zafār en in de havenstad Mokhā. Deze gebeurtenissen zijn bevestigd in rotsinscripties die in het zuiden van Centraal-Arabië zijn gevonden⁵³. Men kan er ook uit afleiden dat de koning de insluiting van Naḡran liet uitvoeren ten einde alle hulp die vanuit Centraal-Arabië deze oasis had kunnen bereiken, de pas af te snijden. Zo was hij in staat de christenen van Naḡran te vervolgen, zoals verhaald wordt in verschillende hagiografieën, en hen te doden met het zwaard of door ze in vuurkuilen te werpen. Hierop wordt ook in de Koran (85, 4-8) gezinspeeld. Die vervolging vond vermoedelijk in de herfst van 523 plaats. Toen hij die gebeurtenissen vernam, besloot Negus Kalēb zijn geloofsbroeders te wreken. Hij liet een vloot bouwen, die op Pinksterdag van het jaar 525 uit Ethiopië vertrok om in Jemen te ontschepen. De usurperende koning kwam in de gevechten om het leven, en een stamhoofd van een christengemeente, genoemd Sumyafa', werd tot onderkoning van de Negus benoemd om het land te besturen. Deze heeft ons een inscriptie nagelaten waarin de Drieëenheid in de volgende formule (hersteld uit twee verminkte passages) wordt aangeropen: „In de naam van de Barmhartige, van de Zegevierende Christus/en van de Heilige Geest”. Sumyafa' werd later van de troon gestoten door een gewezen generaal, Abraha, die zich onafhankelijk maakte van de Ethiopische macht. De Arabische overlevering schrijft hem een mislukte poging toe om Mekka te belegeren met een leger gevechtisolifanten, waarop gezinspeeld wordt in de Koran (105, 1-5). Een rotsinscriptie van hem in Centraal-Arabië wijst er in elk geval op dat hij een veroveringstocht ondernam in Arabië, tot boven de parallel van Riyadh.

Onder de opvolger van Abraha werd Zuid-Arabië rond 575 door de Perzen veroverd. Geen inscriptie uit die periode is bewaard. De Zuidarabische beschaving verschrompelde toen, en verdween gaandeweg van het toneel, nadat het land zich in 628, in navolging van zijn laatste satraap, tot de Islam bekeerde.

mei 1987

Collège Erasme,

B-1348 Louvain-la-Neuve

- ¹ Algemeen overzicht in Robin [4], en Audouin-Breton-Robin.
- ² Ulr. Brunner in Schmidt et alii 61-63, pl. 16-17; Schmidt [2].
- ³ Ueli Brunner 121-122.
- ⁴ v. Wissmann [2] Karte 2; Robin-Breton [1] pl. III; Doe 115-156; Breton [3] I, 72-136; III, pl. 4, 5, 8, 9, 10-12, enz.
- ⁵ Breton [1] 75-79, en [4]; Breton-Audouin-Seigne 166-171 en pl. V-IX.
- ⁶ Pirenne [1] 76-93; zie ook Beeston [7].
- ⁷ Honeyman 136-142,
- ⁸ Bron-Robin; Beeston [2]; J. Ryckmans [20].
- ⁹ Lundin [2].
- ¹⁰ J. Ryckmans [11] 80-81.
- ¹¹ J. Ryckmans [21].
- ¹² Beeston [6] en [7]; Beeston-Ghul-Müller-Ryckmans.
- ¹³ Robin [4]; v. Wissmann [1]; voortreffelijk overzicht in Müller [2].
- ¹⁴ Pirenne [1] 153; Robin [4] 207-208.
- ¹⁵ v. Wissmann [3] 147-150.
- ¹⁶ J. Ryckmans [2] 241-242; v. Wissmann [2] 41-49.
- ¹⁷ J. Ryckmans [3] 242-244.
- ¹⁸ v. Wissmann [1] 428-433; Rodinson 62.
- ¹⁹ Robin [3] I, 71-109; J. Ryckmans [6] 12-29.
- ²⁰ J. Ryckmans [6] 2; Robin [2] 335-336, en [4] 211-212.
- ²¹ J. Ryckmans [7] 485; al-Ansary.
- ²² J. Ryckmans [13] 247-256.
- ²³ Robin [2].
- ²⁴ Müller [1].
- ²⁵ Algemeen: G. Ryckmans [2] 209-227; Höfner 237-353; J. Ryckmans [4] en [22]; Beeston [5].
Klassieke auteurs: Conti Rossini 1-37; Rodinson. Arabische traditie: Wellhausen; G. Ryckmans [2] 201-206; Höfner 354-394.
- ²⁶ J. Ryckmans [9].
- ²⁷ Wensinck 62-70.
- ²⁸ J. Ryckmans [4] 454-463.
- ²⁹ Nielsen.
- ³⁰ Pirenne [2]; Garbini [1] en [2] 237-238.
- ³¹ J. Ryckmans [15] 273-274.
- ³² J. Ryckmans [4] 467.
- ³³ J. Ryckmans [16].
- ³⁴ Zie n. 30.
- ³⁵ Schmidt.
- ³⁶ Albright; Garbini [2] 233.
- ³⁷ Breton [2].
- ³⁸ Lundin [1]. 57-63; J. Ryckmans [11] 97-99.
- ³⁹ Forte; G. Ryckmans [1].
- ⁴⁰ J. Ryckmans [12].
- ⁴¹ Ghul.
- ⁴² J. Ryckmans [14] 453-454.
- ⁴³ Robin-Breton-Ryckmans 252 en pl. IIa, IIIa-b; J. Ryckmans [18] 260-261.
- ⁴⁴ Robin-Breton [2].
- ⁴⁵ Beeston [1]; J. Ryckmans [15] 261-278.
- ⁴⁶ Serjeant 41-64.
- ⁴⁷ J. Ryckmans [19] 20.
- ⁴⁸ J. Ryckmans [11] 82-84; Garbini [2] 239-241.
- ⁴⁹ Wellhausen 132-133; G. Ryckmans [2] 202.
- ⁵⁰ J. Ryckmans [8] en [17].

⁵¹ J. Ryckmans [10].

⁵² J. Ryckmans [5]; Robin [1]; Beeston [3] en [4].

⁵³ J. Ryckmans [1]; Shahid.

Literatuur

Afkortingen

ABADY	<i>Archäologische Berichte aus dem Yemen</i> (Mainz am Rhein)
AION	<i>Annali dell'Istituto (Universitario) Orientale di Napoli</i> (Napoli)
CRAIBL	<i>Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i> (Paris)
JSS	<i>Journal of Semitic Studies</i> (Manchester)
LM	<i>Le Muséon</i> (Louvain)
PSAS	<i>Proceedings of the Seminar for Arabian Studies</i> (London)
SBÖAWW	<i>Sitzungsberichte der Österr. Akad. der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse</i>
PHK	(Wien)
UNHAI[-L]	<i>Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul</i>
	(Istanbul)

F.P. Albright, „Excavations at Mârib in Yemen”, in R.L. Bowen and F.P. Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia* (Baltimore, 1958) 215-286.

A.R. al-Ansary, *Qaryat al-Fau. A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia* (Riyadh, 1982/1377).

R. Audouin, J.-F. Breton, Chr. Robin, „Städte und Tempel — die Entstehung der südarabischen Zivilisation”, in: Daum, 74-80.

A.F.L. Beeston

[1] „The Ritual Hunt, A Study in Old South Arabian Religious Practice”, in: *LM* 61 (1948) 183-196.

[2] „South Arabian Alphabetic Order”, in *Raydān* 2 (1979) 87-88.

[3] „Himyarite Monotheism”, in: *Studies in the History of Arabia. Proceedings of the IInd International Symposium on Studies in the History of Arabia, Jumādā I, 1399 A.H./April, 1979 (...)* in *Riyadh, II: Pre-Islamic Arabia* (Riyadh, 1404/1984) 149-154.

[4] „Judaism and Christianity in Pre-Islamic Yemen”, in: Chelhod et alii, 271-278.

[5] „The Religions of Pre-Islamic Yemen”, in: Chelhod et alii 259-269.

[6] *Sabaic Grammar* (*JSS Monograph* No. 6; Manchester, 1984).

[7] „Vorislamische Inschriften und vorislamische Sprachen des Jemen”, in: Daum, 102-106.

A.F.L. Beeston, M. Ghul, W.W. Müller, J. Ryckmans, *Sabaic Dictionary/Dictionnaire sabéen* (Louvain-la-Neuve/Beyrouth, 1982).

J.-F. Breton

[1] „Rapport sur une mission archéologique dans le wâdî Ḥaḍramawt (Yémen du Sud) en 1979”, in: *CRAIBL* janvier-mars 1980, 57-80.

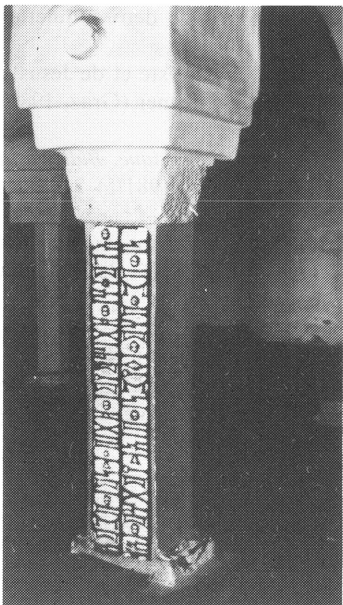
[2] „Religious Architecture in Ancient Ḥaḍramawt”, in: *PSAS* 10 (1980) 5-17.

[3] *La défense des Basses-Terres du Yémen (5e s. av. J.-C. - 4e s. ap. J.-C.)* (Université de Paris I, U.E.R. d'Art et d'Archéologie, Thèse de Doctorat de 3e cycle, Paris. 1985) 4 tomes.

- [4] „Das antike Shabwa, Hauptstadt des Ḥaḍramaut”. in: Daum, 116-121.
- J.-F. Breton, R. Audouin, J. Seigne, „Rapport préliminaire sur la fouille du ‘Château Royal’ de Šabwa (1980-1981)”, in: *Rayḍān* 4 (1981) 163-190 en pl. I-XVI.
- F. Bron, Chr. Robin, „Nouvelles données sur l’ordre des lettres de l’alphabet sud-arabique”, in: *Semitica* 24 (1974) 77-82.
- Ueli Brunner, „Die Erforschung der antiken Oase von Marib mit Hilfe geomorphischer Untersuchungsmethoden”, in: *ABADY* 2 (1983).
- J. Chelhod et alii, *L’Arabie du Sud, Histoire et civilisation: 1, Le peuple yéménite et ses racines* (Islam d’Hier et d’Aujourd’hui, 21; Paris, 1984).
- K. Conti Rossini, *Chrestomathia arabica meridionalis epigraphica, edita et glossario instructa* (Roma, 1931; herd. 1958).
- W. Daum (hrsg.), *Jemen* (Innsbruck, 1987).
- B. Doe, *Monuments of South Arabia* (London, 1983).
- M. Forte, „Sull’origine di alcuni tipi di altarini sudarabici”, in: *AION N.S.* 17 (1967) 97-120.
- G. Garbini
- [1] „Il dio sabeo Almaqah”, in: *Rivista degli Studi Orientali* 48 (1974) 15-22.
- [2] „L’Art et la pensée chez les anciens Yéménites”, in: Chelhod et alii, 225-231.
- M.A. Ghul, „The Pilgrimage at Itwat” (ed. by A.F.L. Beeston), in *PSAS* 14 (1984) 33-39.
- E. Gräf (Hrsg.), *Festschrift W. Caskel (...) gewidmet*, (Leiden, 1968).
- M. Höfner, „Die vorislamischen Religionen Arabiens”, in: H. Gese, M. Höfner u. K. Rudolf, *Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer* (Religionen der Menschheit, 10, 2; Stuttgart, 1970) 233-402.
- A.M. Honeyman, „The Letter-Order of the Semitic Alphabets in Africa and the Near-East”, in: *Africa* 22 (1952) 137-147.
- A.G. Lundin
- [1] *Die Eponymenliste von Saba’ (aus dem Stamme Ḥalīl). Sammlung Eduard Glaser V. (SBÖAWW PHK 248, 1) 1965.*
- [2] „L’Abécédaire de Beth Shemesh”, in: *LM* 100 (1987) 243-250.
- W.W. Müller
- [1] „Eine sabäische Gesandtschaft in Ktesiphon und Seleucia”, in: R. Degen, W.W. Müller u. W. Röllig, *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik*, Bd. 2 (1974) 155-165.
- [2] „Skizze der Geschichte Altsüdarabiens”, in: Daum, 50-56.
- D. Nielsen, *Der dreieinige Gott in religionshistorischer Beleuchtung*, 1 (Berlin, 1922), 2 (København, 1942).
- Jacqueline Pirenne
- [1] *Paléographie des inscriptions sud-arabes, I: Des origines jusqu’à l’époque himyarite* (Verh. v. de Kon. Vlaamse Academie voor Wet., Lett. en Schone Kunsten van België, Kl. d. Letteren, Verh. Nr 25; Brussel, 1956).
- [2] „Notes d’archéologie sud-arabe, VIII”, in: *Syria* 49 (1972) 193-217.
- Chr. Robin
- [1] „Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d’après les sources épigraphiques et archéologiques”, in: *PSAS* 10 (1980) 85-96.
- [2] „Les Inscriptions d’al-Mi’sāl et la chronologie de l’Arabie Méridionale au IIIe siècle de l’ère chrétienne”, in: *CRAIBL* avril-juin 1981, 315-339.
- [3] *Les Hautes-Terres du Yémen avant l’Islam* (UNHAI 50; 1982), 2 bd.

- [4] „La civilisation de l'Arabie Méridionale avant l'Islam”, in: Chelhod et alii, 195-223.
- Chr. Robin, J.-F. Breton
- [1] „Al-Asâḥil et Ḥirbat Sa'ūd: quelques compléments”, in: *Raydān* 4 (1981) 91-95, en pl. I-IV.
- [2] „Le sanctuaire préislamique du Ġabal al-Lawḍ (Nord-Yémen)”, in: *CRAIBL* juillet-octobre 1982, 590-629.
- Chr. Robin, J.-F. Breton, J. Ryckmans, „Le sanctuaire minéen de NKRḤ à Darb aṣ-Ṣabī (environs de Barâqīṣ). Rapport préliminaire (première partie)”, in *Raydān* 4 (1981) 249-261 en pl. I-IX.
- M. Rodinson, „L'Arabie du Sud chez les auteurs classiques”, in: Chelhod et alii, 55-88.
- Gonzague Ryckmans
- [1] „Sud-arabe *mḍbḥt* = hébreu *mzbḥ* et termes apparentés”, in: E. Gräf, 253-260.
- [2] „Les religions arabes préislamiques”, in: *Histoire générale des Religions*, publ. par M. Gorce et R. Mortier, t. 2 (Paris, 1960²) 200-228 en 593-605 (aantekeningen).
- Jacques Ryckmans
- [1] „La Persécution des chrétiens himyarites au sixième siècle (UNHAI I; 1956).
- [2] „Zuidarabische Kolonizatie”, in *JEOL* 15 (1957-1958) 239-248.
- [3] „Les 'Hierodulenlisten' de Ma'in et la colonisation minéenne”, in: *Scrinium Lovaniense, Mélanges Historiques E. Van Cauwenbergh* (Université de Louvain, Recueil de travaux d'Histoire et de Philologie, 4e Sér., Fasc. 24; Louvain, 1961) 51-61.
- [4] „De quelques divinités sud-arabes”, in: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 39 (1963) (*Mélanges G. Ryckmans*) 458-468.
- [5] „Le Christianisme en Arabie du Sud préislamique”, in: *Atti del Convegno Internazionale „L'Oriente Cristiano nella Storia della Civiltà”* (Accademia Nazionale dei Lincei, Anno 361, 1964, quad. 62; Roma, 1964) 414-454.
- [6] *La chronologie des rois de Saba et ḏū-Raydān* (UNHAI 16; 1964).
- [7] „Himyaritica (2)”, in: *LM* 79 (1966) 475-500.
- [8] „La mancie par *ḥrb* en Arabie du Sud ancienne. L'inscription Nami NAG 12”, in: Gräf, 261-273.
- [9] „Les confessions publiques sabéennes: le code sud-arabe de pureté rituelle”, in: *AION N.S.* 22 (1972) 1-15.
- [10] „Un rite d'istisqâ” au temple sabéen de Mârib”, in: *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 20 (1968-1972) (*Mélanges Jacques Pirenne*) 379-388.
- [11] „Les inscriptions anciennes de l'Arabie du Sud: points de vue et problèmes actuels” (Oosters Genootschap in Nederland, 4; Leiden, 1973) 75-110.
- [12] „Le repas rituel dans la religion sud-arabe”, in: M.A. Beek et alii, *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae F.M. Th. de Liagre Böhl Dedicatae* (Stud. Fr. Scholten *Memoriae dicata*, 4; Leiden, 1973) 327-334.
- [13] „Himyaritica (3)”, in *LM* 87 (1974) 237-263.
- [14] „Les inscriptions sud-arabes anciennes et les études arabes”, in: *AION N.S.* 25 (1975) 443-463.
- [15] „La chasse rituelle dans l'Arabie du Sud ancienne”, in: *al-Bahit, Festschrift Joseph Henninger (...)* (*Studia Instituti Anthropos* 28; St. Augustin bei Bonn, 1976), 259-308.

- [16] „Uzzā et Lāt dans les inscriptions sud-arabes: à propos de deux amulettes méconnues”, in: *JSS* 25 (1980) 193-204.
- [17] „Un parallèle sud-arabe à l'imposition du nom de Jean-Baptiste et de Jésus”, in: *Al-Hudhud, Festschrift Maria Höfner* (...) hrsg. v. R.G. Stiegner (Graz, 1981) 283-294.
- [18] „Villes fortifiées du Yémen antique”, in: *Acad. Royale de Belgique, Bull. de la Classe des Lettres et des Sc. Morales et Pol.*, 5e sér., T. 67 (1981/5) 253-266, fig. 1-5.
- [19] „Biblical and Old South Arabian Institutions: Some Parallels”, in: *Arabian and Islamic Studies, Articles presented to R.B. Serjeant* (...) ed. by R. Bidwell and G.R. Smith (London/New York, 1983) 14-25.
- [20] „L'ordre alphabétique sud-sémitique et ses origines”, in: Chr. Robin (éd.), *Mélanges linguistiques offerts à Maxime Rodinson* (...), (Paris, 1985) 343-359.
- [21] „Une écriture minuscule sud-arabe antique récemment découverte”, in: *Scripta Signa Vocis, Studies* (...) presented to J.H. Hospers, ed by H.L.J. Vanstiphout et alii (Groningen, 1986) 185-199.
- [22] „Die altsüdarabische Religion”, in: Daum, 111-115.
- J. Schmidt
 - [1], „Zur altsüdarabischen Tempelarchitektur”, in: *ABADY* 1 (1982) 161-175.
 - [2] „Die sabäische Wasserwirtschaft von Mārib”, in: Daum, 67-73.
 - [3] „Altsüdarabische Kultbauten”, *ibid* 81-101.
- J. Schmidt et alii, „Mārib. Erster vorläufiger Bericht über die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts in der Umgebung der Sabäer-Hauptstadt”, in: *ABADY* 1 (1982) 5-87.
- R.B. Serjeant, *South Arabian Hunt* (London, 1976).
- I. Shahid, *The Martyrs of Najrān, New Documents* (*Subsidia Hagiographica*, 49; Bruxelles, 1971).
- J. Wellhausen, *Reste altarabischen Heidentums* (Berlin/Leipzig, 1897, 1927²).
- H. von Wissmann
 - [1], „Die Geschichte des Sabäerreichs und der Feldzug des Aelius Gallus”, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, hrsg. v. H. Temporini und W. Haase, II, *Principat*, Neunter Band (1. Halbband; Berlin, 1976) 308-544.
 - [2] *Die Mauer der Sabäerhauptstadt Maryab. Abessinien als sabäische Staatskolonie im 6. Jh. v. Chr.* (*UNHAILL* 38/1-2; 1976).
 - [3] *Die Geschichte von Saba'. II. Das Grossreich der Sabäer bis zu seinem Ende im frühen 4. Jh. v. Chr.*, hrsg. v. W.W. Müller (*SBÖAWW PHK* 402; 1982).
- A.J. Wensinck, „Die Entstehung der muslimischen Reinheitsgesetzgebung”, in: *Der Islam* 5 (1914) 62-79.

13. Fragment van een Sabese inscriptie, als bouwelement gebruikt in de grote moskee van Šan'ā'.
14. Antieke bronzen deurvleugel met een tweedelige inscriptie (CIH 1), die een plaats gevonden heeft in de grootste moskee van Šan'ā' (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

HET BELANG VAN DE WIEROOKHANDEL VOOR HET ANTIEKE ZUID-ARABIË*

Walter W. Müller

Wierook behoorde in de oudheid in bijna alle landen van het nabije oosten en het middellandse-zee-gebied tot de duurste en meest begeerde aromata. Wierook was niet alleen in de cultus onontbeerlijk als reukoffer aan de goden, maar werd ook bij begrafenissen gebrand en werd niet in de laatste plaats als *materia medica* gebruikt.

De wierookboom behoort tot de familie der Burceraceeën en hierbinnen tot de orde Boswellia. Deze orde bestaat uit ongeveer 15 soorten, die thuishoren in Zuid-Arabië, Noordoost-Afrika en Voor-Indië. De soorten die wierook leveren zijn echter alleen maar te vinden in het centrale deel van het Zuid-arabische kustgebied — vooral in het bergland van Dhofār — op het eiland Soqotra en aan de Voorindische westkust. Dit zijn gebieden waar de hoeveelheden neerslag door de moessonregen, de temperatuur en de samenstelling van

de bodem zo op elkaar zijn afgestemd dat de wierook er kan groeien. Het hars dat om zijn geur het meest gewaardeerd wordt en dat bijna als enige in de handel terecht komt, wordt gewonnen van de *Boswellia Carterii* uit Zuid-Arabië en andere soorten die in Somaliland voorkomen. *Boswellia Carterii*, de echte wierookboom, is een kleine boom, die twee tot drie meter hoog wordt, met een tamelijk sterke stam waar al even boven de bodem de eerste takken uit voortspruiten. Bij de wierookwinning zoals die tegenwoordig gebruikelijk is, worden in het hete jaargetijde inkepingen gemaakt in de stam en in de takken, waaruit dan het melkachtige hars in druppel- of stalactietvorm te voorschijn komt, in de lucht droogt en geelachtig tot roodachtig van kleur wordt. Na zeven tot tien dagen worden de harstranen van de boom afgekrabd en de inkepingen verdiept, zodat er nog ongeveer vijf maanden lang hars uit de boom vloeit die kan worden geoogst. Men onderscheidt de verschillende soorten niet alleen naar hun herkomst, ook kleur, vorm en zuiverheid van de wierook spelen een rol. Wierook bestaat voor ongeveer 60-66% uit hars, 25-35% uit gom, galactose, arabinose en bitterstoffen, en voor 5-9% uit etherische oliën. Het zijn deze etherische oliën die bij het branden van wierook de karakteristieke geur verspreiden.

Tot nu toe is nog niet met zekerheid aangetoond wat het woord voor wierook is in de Oudzuidarabische inscripties, ook al brengt men nog steeds wel een vermeend Oudzuidarabisch woord *lbnt* in de betekenins „wierook” naar voren¹. Weliswaar wordt *lbny*, dat als opschrift voorkomt op reukaltaartjes, dikwijls met „wierook” vertaald², maar waarschijnlijk moet het woord als **libnāy* gelezen worden en betekent storax, een stof die eveneens als geurstof gebruikt werd. De ver-reikende handelsbetrekkingen van de Zuidarabieren en het feit dat handelswaar over de wierookroute tot aan de Middellandse Zee en nog verder tot in Griekenland toe bezorgd werd, maken het echter hoogst waarschijnlijk dat het Griekse woord voor wierook, λίβανος, direkt aan een zuidarabisch woord **libān* is ontleend. Hetzelfde geldt voor het Griekse λιβανωτός, dat het eenvoudigst valt te verklaren door een vorm **libānōt*, „wierookkorrels”, aan te nemen, analoog gevormd aan de meervoudsuitgang *-ōt*, zoals die in het modern-Zuidarabisch Mehri gebruikelijk is³. De oudste plaatsen waar de uit het Semitisch ontleende Griekse woorden λίβανος en λιβανωτός voorkomen, zijn te vinden bij de Aeolische lyrica Sappho, zo omstreeks 600 v. Chr. Het eerste woord komt voor in een epithalamium op Hektor en Andromache, waarin staat dat myrrhe, kassie en wierook werden gemengd (Fragment 44, 30, ed. Lobel-Page). Net als in het Grieks wordt ook in een heel aantal semitische talen een leenwoord afkomstig uit het land van herkomst van de boom gebruikt om wierook mee aan te duiden. Dit geldt voor het Hebreeuwse *lēbōnā* evenals voor het Rijks-

arameese *lbwnh* en *lbwnt*' en het Punische *lbnt*. Al deze vormen kunnen uit een vorm **libānat* worden afgeleid. Het ligt dan ook voor de hand om aan te nemen dat het Oudzuidarabische woord **libān* was, ook al omdat er in de idiomaten die nu nog in het Zuidarabische wierookgebied worden gesproken, inderdaad een woord *libān* voorkomt in de betekenis van „wierook”⁴. Het zelfstandige naamwoord *libān* is afgeleid van de Semitische wortel *lbn*, „wit, wit zijn”, die ook bijvoorbeeld in de moderne zuidarabische talen regelmatig voorkomt⁵, en het zou zoiets als „melkkleurig (wierookhars)” kunnen betekenen. Zoals Plinius weet te berichten (*Naturalis historia* XII, 60), werd vooral de witte, in de herfst geooogste wierook hoog aangeslagen.

In vroeger tijden zag men vaak het vaderland van de volkeren die handel dreven in aromata tegelijkertijd aan voor het gebied waar deze produkten vandaan kwamen. Zo beweerden bijvoorbeeld de Feniciërs, die een deel van de wierookhandel in het Middellandse-Zee-gebied in handen hadden, oorspronkelijk dat wierook uit Syrië kwam (z. Euripides, *Bacchae* 144), om zo het werkelijke land van herkomst geheim te houden. Op dezelfde manier gingen de Zuidarabieren te werk door de uit Indië geïmporteerde aromata zoals kassie en kaneel uit te geven voor produkten van hun eigen land en zich zo te verzekeren van het monopolie over deze waren, die slechts in de doorvoerhandel Zuid-Arabië passeerden. De eerste schrijver die het juiste land van herkomst van de wierook noemt is Herodotus (III, 107) in de vijfde eeuw v. Chr. Volgens hem komt wierook nergens anders voor dan in Arabië, het zuidelijkste land van de aarde. Theophrastus die, gebruikt makend van de wetenschappelijke observaties tijdens de veldtocht van Alexander de Grote, ons een geschiedenis van de planten heeft geleverd, schrijft (*Historia plantarum* IX, 4, 2) dat wierook in de buurt van Saba, Adramyta, Kitibaina en Mamali voorkomt. De wierookbomen zouden deels wild groeien op een gebergte, deels op afzonderlijke landerijen worden aangeplant aan de voet van dit gebergte, waarmee hij waarschijnlijk het bergland Dhofār (Zufār) bedoelt. Verder vertelt hij dat het gehele bergland de Sabeeërs toebehoorde; wij vinden hiervoor geen bevestiging in de Oudzuidarabische inscripties, zodat het vermoeden van Jacques Ryckmans⁶ valt te overwegen, dat achter de Sabeeërs hier misschien niet de inwoners van Saba schuilen, maar de heersers over de Ḥaḍramitische hoofdstad Sjabwa, van waaruit — zoals blijkt uit latere Ḥaḍramitische teksten⁷ — Samārum in Sa'kalān, het latere Dhofār, werd gekoloniseerd. Volgens Eratosthenes in de derde eeuw v. Chr. (bij Strabo, *Geographica* XVI, 4, 4) komt wierook uit Qatabān en myrrhe uit Ḥaḍramaut; klaarblijkelijk heeft hij hier de produkten verwisseld⁸, aangezien de wierookboom in Ḥaḍramaut voorkomt en de beste myrrhe in het vroegere Qatabaanse gebied. Strabo (*Geographica* XVI, 4, 25) deelt Arabia Felix in in vijf rijken, waarvan het laatste het

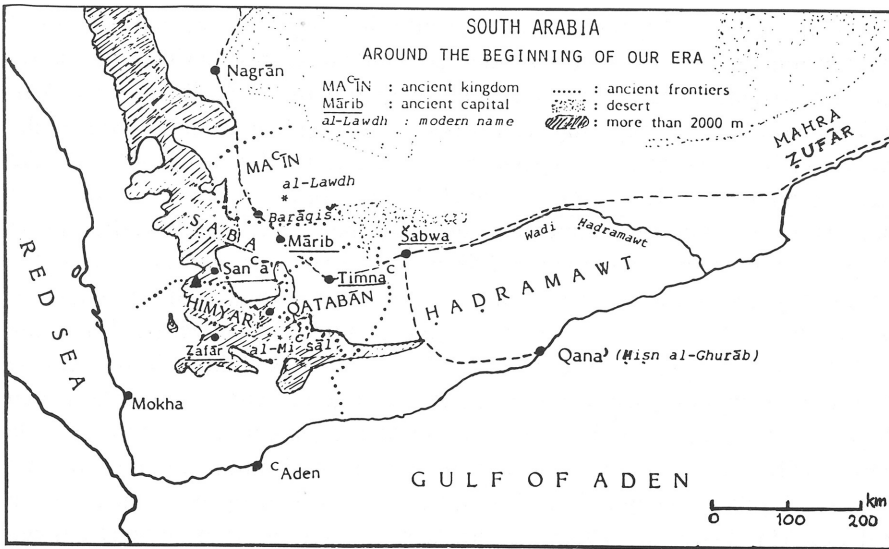
wierookland is, en volgens hem zou de beste wierook dicht bij Perzië groeien; ook deze notitie zou goed op het in het oosten gelegen bergland Dhofār kunnen slaan. Volgens Plinius (*Nat. hist.* XII, 51) komt er nergens wierook voor buiten Arabië, en zelfs daar niet overal; volgens hem ligt het wierookgebied op acht dagreizen van Sabota, de hoofdstad van de Atramitae. Het belangrijkste wierookgebied is ook nu nog het bergland Dhofār, met zijn nevelrijke klimaat, waar de wierookboom gecultiveerd wordt in de Qarā'-bergen, die door de moessonregens bereikt worden. Gezien de huidige verspreiding van de wierookboom kan de antieke *regio turifera* in Zuid-Arabië niet tot buiten de omgeving van Ḥabbān in het westen en de oude Mahra-stad Ḥāsik aan de rand van het Dhofārgebergte in het oosten hebben gereikt⁹.

Als we ons nu afvragen wat de Oudzuidarabische inscripties ons over de wierookteelt, de winning van hars en de handel in aromata te vertellen hebben, dan is de informatie die wij op dit moment uit hen kunnen halen uiterst mager. Ook hiervoor zijn we in de eerste plaats aangewezen op de inlichtingen die de klassieke auteurs ons bieden. De oudste mededelingen over de wierookwinning zijn te vinden bij Theophrastus (*Hist. plant.* IX, 1, 6). Hij vertelt dat men in de hondsdagen, d.w.z. in het heetste jaargetijde inkepingen moet maken in de wierookbomen. Theophrastus beroept zich (*Hist. plant.* IX, 4, 4) op zeelieden uit Heroönpolis als getuigen die de bomen gezien zouden hebben in de tijd dat de wierook verzameld wordt. Aangezien niemand de plantages bewaakte konden de zeelieden een grote hoeveelheid op de schepen laden en wegvaren. Plinius (*Nat. hist.* XII, 54) voegt aan de mededelingen van Theophrastus nog toe, dat er niet meer dan 3000 families waren die door erfopvolging aanspraak konden maken op het recht om wierook te oogsten, en dat die families daarom heilig werden genoemd; wanneer zij inkepingen in de bomen moesten maken mochten zij zich noch door het samenzijn met vrouwen, noch door begravenissen verontreinigen. Sommigen beweren — zo bericht Plinius verder — dat de wierook in de bossen van de Zuidarabische volkeren gemeenschappelijk was, anderen dat het recht daarop jaarlijks bij toerbeurt opnieuw verdeeld werd. Toen de wierookhandel nog niet zo levendig was zamelde men de wierook maar één keer per jaar in, maar door de grote vraag werd een tweede oogst noodzakelijk (Plinius, *Nat. hist.* XII, 58). In de *periplus maris Erythraei* (par. 29)¹⁰ wordt bericht dat de wierook werd ingezameld door slaven van de koning en door veroordeelden die speciaal om dit werk te doen gedeporteerd waren; de reden hiervoor was dat de wierookgebieden zeer ongezond zouden zijn — zelfs wie langs de kust vaart zou er nadeel van ondervinden —, en dat wie daar werken moest er naar het heette bijna altijd stierf. Dit soort legendes, die werden gepropageerd om mensen af te schrikken van de weg naar het wierookland, zijn er misschien ook schuldig aan dat de

inheemse naam Ḥadramūt buiten het land zelf al vrij vroeg verbasterd werd tot Ḥadramaut, wat men met „plaats des doods” vertalen kan.

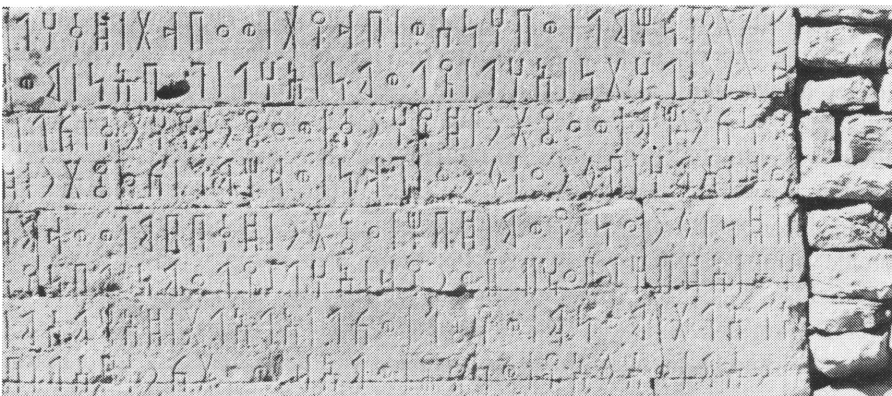
De wierook die bij de oogst op uitgespreide palmmatten wordt opgevangen is — zo schrijft Theophrastus (*His. plant.* IX, 4, 4) — doorzichtig en helder, maar wat wordt opgeraapt van de bodem is van mindere kwaliteit, evenals wat van de bomen wordt afgekrabd, omdat dit door stukken schors verontreinigd is. De wierook die geoogst wordt van jonge bomen is volgens Plinius (*Nat. hist.* XII, 60) witter, maar die van oudere welriekender. Uitvoerige informatie over de verschillende soorten wierook is te vinden in het farmacognostische werk van Dioskurides uit het midden van de eerste eeuw na Christus. Deze soorten komen gedeeltelijk met hun Griekse namen ook bij Plinius (*Nat. hist.* XII, 62) voor. De eerste plaats neemt de mannelijke wierook in: hij is van nature rond, niet gedeeld, wit, bij breuk van binnen vettig en gemakkelijk aan te steken bij het wierookbranden (Dioskurides, *Materia medica* I, 68, 1). De druppelvormig afhangende wierook heette volgens velen *masculum* vanwege de gelijkenis in vorm met teelballen. De meest geliefde soort was volgens Plinius (*Nat. hist.* XII, 61) de borstvormige wierook, die ontstaat wanneer zich aan een hangende traan een volgende hecht; als men de wierook niet te snel weghaalt, maar hem genoeg tijd geeft om zich te vormen, kan één zo'n bouwsel de hele hand vullen. Wierook werd echter ook kunstmatig rond gemaakt; daartoe moest men hem in rechthoekige stukken snijden en die dan in aardewerken potten zo lang heen en weer laten rollen tot ze een ronde vorm hadden aangenomen (Dioskurides, *Materia medica* I, 68, 1). De stukjes die bij het schudden en rollen van de wierook werden afgeslagen om hem kunstmatig een korrelvorm te geven en het daardoor gevormde poeder werden manna¹¹ genoemd (Plinius, *Nat. hist.* XII, 62). Ook dit werd bij offers gebruikt. Ook de schors van de wierookboom kwam in de handel; men vond hem volgens Dioskurides (*Materia medica* I, 68, 5) het beste als hij dicht, vet en geurend, fris en glad en daarbij niet vezelig of vellig was. Men gebruikte hem farmaceutisch en hij werd, omdat hij ook een welriekende geur verspreidt, net als wierook gebrand. Ook het winnen van wierookroet wordt door Dioskurides (*Materia medica* I, 68, 7) uitvoerig beschreven.

De omstandigheid dat wierook in andere landen, waar men hem juist zo zeer begeerde, niet kon worden geproduceerd, leidde tot de ontwikkeling van een drukke en ver-reikende handel, die weer tot een politiek van expansie van de Oudzuidarabische rijken naar het noorden toe, langs de zogenaamde wierookroute, en tot een aanhoudende onderlinge rivaliteit over de beheersing van de handelswegen leidde. De beroemde *wierookroute*, op wier precieze verloop het niet nodig is hier in detail op in te gaan¹², liep voor het grootste deel parallel met de Rode Zee naar het noorden. Daarbij hield zij rekening met

15. Kaart van het oude Zuid-Arabië rond het begin van onze jaartelling.

de klimatologische en topografische omstandigheden, en vermeed zij zowel het hoogland als de ongezonde kustvlakte. Vanaf Dhofār, waar de wierook vandaan kwam, baande er zich een weg over land naar de Wadi Ḥaḍramawt; daarnaast kon men over zee langs de kust naar de haven Qana' reizen, en vandaar over land via Maifa'a en de hoogvlakte van de Ġōl naar Šabwa gaan. In de hoofdstad van Ḥaḍramawt waar de verschillende wegen bij elkaar

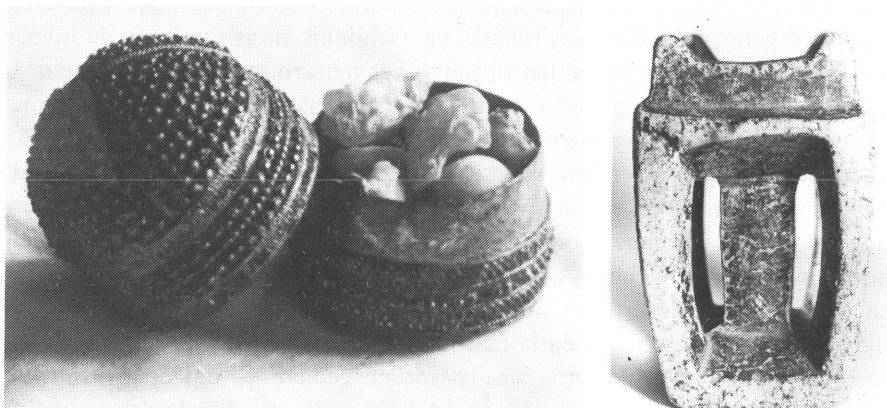

16. Gedeelte van een Mineese bouwinscriptie (RES 2975) in de stadsmuur van Barāqīs, het antieke Yaṭull, in het Jemenitische Ġauf (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

kwamen, begon de eigenlijke wierookroute die daarna zo verliep, dat zij al naar gelang de macht van de afzonderlijke Oudzuidarabische rijken ook langs hun hoofdsteden voerde, zoals Timna' in Qatabān en Mārib in Saba. Van Mārib leidde de ene weg langs een reeks van drinkplaatsen aan de oostelijke rand van het gebergte, vervolgens in noordelijke en dan in noordwestelijke richting naar het volgende grotere doel, Nağrān (*afb.* 15). Als men voor een dagreis ongeveer dertig kilometer rekent, had men negen dagen nodig om op deze noord-oostelijke route van Mārib naar Nağrān te reizen; dit is hetzelfde aantal dagen als de Romeinse veldheer Aelius Gallus volgens Strabo (*Geographica* XVI, 4, 24) op de terugweg van zijn expeditie voor het zelfde stuk nodig had. Een andere route voerde van Mārib in noordwestelijke richting naar de Mineese metropool Qarnāwu in de Ġauf, en vandaar verder naar de oase van Nağrān. Een door de beide leiders van de Mineese commune in Dedān in de eerste helft van de vierde eeuw v. Chr. aan de stadsmuur van Barāqiš, het antieke Yaṭull, bevestigde bouwinscriptie¹³ werpt licht op het conflict tussen Saba en Ma'īn over de beheersing van de wierookroute. In deze tekst danken de stichters de Mineese goden, dat die henzelf en hun bezittingen gered hebben van de overvallen die Saba en Ḥaulān tegen hen, hun waren en hun kamelen op de karavaanroute tussen Ma'īn en Nağrān ondernomen hadden, dat wil zeggen, op dezelfde route als waarover zojuist gesproken is. Voordat Ḥaḍramaut werd ingelijfd door het Sabees-Himjaritsche rijk, aan het einde van de derde eeuw n. Chr., trokken er ook karavanen van Ḥaḍramaut — de leverancier van de wierook — direkt naar Nağrān, via het ver in de woestijn vooruitgeschoven station al-'Abr. Vanuit Nağrān (*afb.* 2, pag. 5) voerde één aftakking door de Wadi Dawāsir, al-Aflāğ en de Yamāma naar Gerrha en de Perzische Golf en verder naar Mesopotamië. Bij Ibn al-Muğāwir, in de 13e eeuw (Ta'riḥ al-mustabṣir, ed. O. Löfgren, 214), wordt de instelling van de toendertijd niet meer gebruikte route van Nağrān naar de Šaṭṭ al-'Arab toegeschreven aan koningen van voor de Islam. De belangrijkste tak van de karavaanweg volgde vanuit Nağrān over Tūmāl en Qarn al-Manāzil het later, sinds de veldtocht van Abraha, olifantenroute genoemde trajekt op een niet altijd met zekerheid vast te stellen route naar Yaṭrib, het islamitische Medina. Of in de oudheid ook Mekka werd aangedaan valt — ondanks de wijdverbreide mening dat dit het geval was — te betwijfelen, aangezien dit een omweg zou hebben betekend. Ten noorden van Yaṭrib liep de wierookroute verder over Dedān, het huidige al-'Ulā in de Ḥiğaz, waar de Mineeërs hun noordelijkste kolonie bezaten, tot in het kerngebied van de Nabateeërs rond Petra. Van hier voerde een aftakking langs de Jordaan naar Damaskus en naar de Fenicische kust; de hoofdweg liep echter verder richting Middellandse Zee naar Ghazza (Gaza), de stapelplaats voor Arabische handelswaar. Uit de

Zenon-papyri blijkt dat er in Ghazza een beambte was die ὁ ἐπὶ τῆς λιβανωτικῆς werd genoemd, en die als functie waarschijnlijk de controle op de invoer van wierook naar Egypte en het opzicht over het aromata-monopolie had¹⁴. In Ghazza aangekomen had men — zoals Plinius (*Nat. hist.* XII, 64) ons vertelt — sinds het verlaten van de Qatabaanse hoofdstad Thomna 65 kameelstations gepasseerd en bij elkaar een afstand 2.437.500 *passus* afgelegd. Volgens moderne berekeningen was de wierookroute tussen Šabwa en Ghazza ongeveer 2.750 kilometer lang, waarvoor men dan tussen de 69 en 88 dagen nodig moet hebben gehad. Als men daarbij de route overland tussen Dhofār en Šabwa optelt, levert dat ongeveer 3.400 kilometer op, die men in een tijdspanne van minstens 85 en hoogstens 118 dagen aflegde¹⁵. Beweringen — zoals ze bij tijd en wijlen nog steeds worden gedaan — dat er al vanaf de vroegste tijd via de wierookroute in Arabië handel werd gedreven vallen in deze vorm nauwelijks vol te houden. Een regelmatig karavaanverkeer op deze route, die door grote stukken woestijn voert, is namelijk zonder dromedarissen als lastdieren ondenkbaar; de effectieve domesticatie van deze kameelachtige heeft echter waarschijnlijk niet voor de late bronstijd, d.w.z. het midden van het tweede millenium v. Chr. plaats gehad¹⁶.

Theophrastus (*Hist. plant.* IX 4, 5) weet te berichten dat de ingezamelde wierook eerst naar de tempel van de zonnegod werd gebracht. Daar legde iedereen dan zijn wierook op een hoopje neer en gaf daarbij het gewicht en de prijs aan. Als een koper het eens was met de prijs legde hij de tegenwaarde neer op de plaats waar hij de wierook vandaan had genomen. Een derde deel van het bedrag werd door de priesters ingehouden voor de godheid. Uit deze gegevens zou men op kunnen maken dat wierook een heilige stof was; als hij voor de export bestemd was moest er aan de goden tenminste een hoog tribuut worden betaald, dat door de tempels werd geheven. Aangezien de geoogste wierook in de tempels werd opgeslagen en daar ook werd verkocht, ziet het er naar uit dat de priesterschap het alleenrecht op de geproduceerde wierook had. We hebben geen waarborg voor de betrouwbaarheid van dit bericht, maar de uitoefening van een officieel monopolie op de wierookhandel door de tempel past goed in het beeld dat we ons kunnen vormen van de uitzonderlijke positie van deze instelling binnen de Oudzuidarabische maatschappij. Ook Strabo (*Geographica* XVI, 4, 19) schrijft dat talrijke Sabecërs in de aromatahandel werkten; ze zouden niet alleen hun eigen produkten aan de man brengen, maar ook die uit Ethiopië die ze van overzee haalden. Volgens Plinius (*Nat. hist.* XII, 54) hadden de Mineërs de wierookhandel tot bloei gebracht en hem ook het meeste uitgeoefend, vandaar dat men van de *tus Minaeum* sprak. Al uit het jaar 261 v. Chr. stamt een Griekse papyrus waarin een hoeveelheid Mineese wierook voorkomt. Weliswaar bestond in de tijd van Plinius het Mineese rijk

17. Versierd doosje voor het bewaren van wierookkorrels. 18. Draagbaar stenen wierookvat (Foto W. W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

niet meer, maar in zijn bloeitijd had het door het grootste deel van de wierookroute te controleren een belangrijke rol in de wierookhandel gespeeld. Pas doordat de Mineeërs door de Sabeeërs tegen het einde van de tweede eeuw v. Chr. werden onderworpen, schijnt de handel over deze route achteruit te zijn gegaan. Als er naast de Mineese wierook ook van Sabeese wierook (*tus Sabaeum*; bv. Vergilius, *Aeneis* I, 416 v.) sprake is, dan toont deze benaming slechts aan dat men in de Griekse en Romeinse wereld de naam Saba — het bekendste Oudzuidarabische rijk — eenvoudigweg verbond met de voorstellingen van het wierookland. Ook Plinius (*Nat. hist.* XII, 63) bevestigt dat de bij elkaar gebrachte wierook op kamelen naar Sabota, d.w.z. Šabwa, werd vervoerd; wie afweek van de route maakte zich schuldig aan een halsmisdrijf. Zo werd men gedwongen de voor de westelijke markt bestemde wierook door de Ḥaḍramitische hoofdstad te voeren, zodat er daar tol op de waren kon worden geheven. Plinius vervolgt dat de priesters in de stad Šabwa een tiende deel inden voor hun god Sabis (*deo quem vocant Sabin*); eerder mocht de wierook niet verkocht worden. Van dit geld bekostigde men de openbare uitgaven en ontving men op bepaalde dagen ook vreemden. Voorts kon de wierook alleen maar via het land van de Gebbanieten, d.w.z. de Qitbānieten of Qatabāniërs¹⁸, worden uitgevoerd en ook daar moest een deel aan de koning worden afgedragen. De wierook werd dus eerst naar Thomna, de hoofdstad van Qatabān, gebracht en daaruit blijkt maar al te goed dat men op de door de tolplicht voorgeschreven routes vaak ook nog een aanzienlijke omweg op de koop toe moest nemen. Volgens deze berichten, die op Iuba teruggaan, was de handel overland destijds nog in volle bloei. In elk geval noemt Plinius (*Nat.*

hist. VI, 104) onder de recentere berichten, naast de voor de vaart op Indië belangrijke Arabische havens Ocelis en Cane, nog een derde havenstad, Muza, de haven van het Himjaritische rijk, die slechts werd aangedaan door handelaars in wierook en aromata. Waardevolle gegevens over de wierookhandel kunnen we putten uit het anonieme Griekse mercantiele handboek voor zeelieden, de *Periplus maris Erythraei*, waarvan de eerste versie waarschijnlijk toch eerder uit de tweede helft van de eerste eeuw n. Chr. dateert dat uit de eerste helft van de derde eeuw¹⁹. Volgens de *Periplus* (§27) was de belangrijkste handelsstad aan de Arabische kust Kane. Alle wierook die in het land gewonnen was werd op kamelen naar Sabbatha (= Šabwa) gebracht, waar hij werd opgeslagen en daarna op boten en vloten van opgeblazen huiden naar Kane vervoerd werd. Deze stad dreef handel met Barygaza, Skythië, Ommana en de naburige Perzische kust; onder de uitgevoerde goederen bevindt zich natuurlijk ook wierook (*Periplus* §28). Om de sachalitische wierook in te laden diende bovendien nog de haven Moscha, waarheen vanuit Kane regelmatig schepen voeren. Andere schepen, op de terugweg uit Indië, overwinterden als het al laat in het seizoen was in de stad. Zij ruilden dan de waren die ze meegenomen hadden in tegen wierook, die in grote hopen onbewaakt langs de gehele kust lag, maar waarvan niemand het in zijn hoofd zou halen hem zonder toestemming van de koning aan boord van een schip te brengen (*Periplus* §32). Moscha is hoogstwaarschijnlijk de haven van de stad Samārum aan de huidige Khōr Rūrī, die in de Oudzuidarabische inscripties wordt genoemd. Bij opgravingen die in 1952/1953 door de Amerikaanse Foundation for the Study of Man werden uitgevoerd vond men in al-Balīd ten oosten van de havenstad Salāla in een bepaalde ruimte 49 kg. wierook, die in een laag van drie tot acht cm. dik lag uitgespreid op een geweven mat; de wierook was inmiddels een samenhangende massa geworden met een donkere kleur die van buiten wit geoxydeerd was, maar die bij het verbranden nog dezelfde kenmerken vertoonde als verse wierook²⁰. Bij twee havens wordt in de *Periplus maris Erythraei* (§36 en §39) onder de importgoederen uitdrukkelijk wierook vermeld, en wel bij de steden Ommana in Perzië en Barbarikon in Indië. Men heeft er al eerder²¹ op gewezen dat de aanvoer van Arabische wierook één van de eerste vormen van contact zou kunnen zijn geweest tussen Indië en de westelijke wereld. Op de bemiddelende rol van de Grieken en de Romeinen bij de zeehandel in dit produkt wijst hoogstwaarschijnlijk het Sanskrit-woord *yavaná-* (oorspronkelijk „Griek, Joniër”), dat ook „wierook” kan betekenen.

Terwijl daarvoor de wierook grotendeels via de karavaanhandel in het Syrisch-Palestijnse gebied terecht kwam, was vanaf de eerste eeuw v. Chr. het transport over zee het belangrijkste²². Als stapelplaats was Alexandrië, dat

door een kanaal rechtstreeks met de Rode Zee verbonden was, van buitengewoon belang. Daar werd de wierook, zoals de meeste ruwe grondstoffen die vanuit het zuidoosten naar Egypte werden gebracht, tot gebruiksklare aromata verwerkt. Een sleutelpositie in de wierookhandel namen op grond van hun geografische positie de Nabateeërs in, totdat ze in 106 n. Chr. hun zelfstandigheid verloren. Zij namen de aromata die uit het Gelukkige Arabië werden aangevoerd over en vervoerden ze verder naar de Middellandse Zee (Diodorus, *Bibliotheca*, XIX, 94, 5). Al in de vierde eeuw v. Chr. was de hoofdstad van de Nabateeërs een belangrijk centrum voor de handel in aromata, specerijen en goud uit Zuid-Arabië. Volgens Agatharchides (*De mare Erytraeo*, §87) brachten Mineeërs en Gerrheeërs wierook en andere aromata uit Opper-Arabië naar de golf van 'Aqaba. Ook de mededeling bij Strabo (*Geographica* XVI, 4, 26), dat de Nabateeërs dagelijks plengoffers brachten aan hun goden en wierook offerden, wordt archeologisch bevestigd door de vondst van reukaltaartjes. De rol die in Noordwest-Arabië in de wierookhandel door de Nabateeërs gespeeld werd viel in het noordoosten de Gerrheeërs toe. Al in de tijd van Alexander de Grote namen zij een leidende positie in bij de verkoop van Zuidarabische produkten. Strabo (*Geographica* XVI, 3, 3) zegt uitdrukkelijk dat de Gerrheeërs over land handel dreven in Arabische aromata, terwijl hij op dezelfde plaats Aristobulos citeert, die beweert dat zij hun waren over zee naar Babylonië brachten, de Euphraat opvoeren en daarmee het hele land verzorgden.

De wierookhandel over de Middellandse Zee was in de oudheid grotendeels in handen van de Feniciërs en de Puniërs, ook na de ondergang van Carthago. Zowel in de Fenicische cultus als in die van de Noordafrikaanse dochterstad werd gebruik gemaakt van wierook. Een Latijnse-Neopunische bilingue uit Altiburus noemt in de Punische tekst een „maatschappij voor (de verkoop van) reukwerk”²³. Dergelijke maatschappijen verhandelden waarschijnlijk wierook *en gros* en voorzagen daarmee de cultusplaatsen. Uit een in Hermopolis in Egypte opgestelde lijst van koopwaar blijkt zelfs dat de wierook in verzegelde zakken werd vervoerd en opgeslagen (Cairo Pap. Zenon nr. 59069, I, 13.16). Grootgebruikers van wierook, zoals bijvoorbeeld de tempels, betrokken hem ook direkt uit het land van herkomst. Dit valt bijvoorbeeld op te maken uit twee op het eiland Delos gevonden altaaropschriften ter ere van Oudzuidarabische godheden, de ene een Minees-Griekse (M 349 = RES 3570), de andere een Hadramitische (RES 3952). Muntvondsten in Klein-Azië wijzen eveneens op de aanwezigheid van Arabische kooplieden. Terwijl de groothandel over zee over het algemeen niet gespecialiseerd was en men de wierook samen met andere produkten vervoerde, waren er onder de kleine handelaars speciale wierookverkopers. In het Grieks komen de λιβανωτοπώλαι

voor in literaire teksten, in opschriften op schalen, in offervoorschriften, als huurders van winkels bij de heiligdommen en op grafstenen. Zaken van *thurarii* bevonden zich bijvoorbeeld in Rome, in Aquileia en in Puteoli; leden van de familie Faenius schijnen op verschillende plaatsen wierookwinkels te hebben bezeten, buiten Puteoli ook in Rome, op Ischia, in Florence en in Lyon. Puteoli zou dan ook heel goed, ook al blijkens de beide daar gevonden Nabateese inscripties (CIS II 157 en 158), een omslagplaats voor specerijen, wierook en andere aromata uit het zuidoostelijke kustgebied van de Middellandse Zee kunnen zijn geweest. Uit vele terloopse opmerkingen blijkt tegelijkertijd dat er net als in de Oriënt ook in het Grieks-Romeinse gebied speciale wierookmarkten bestonden of dat de handelaars in wierook, aromata en specerijen zich in één straat vestigden.

De welvaart van de Oudzuidarabische staten hing wezenlijk af van de intensive exploitatie van de bodem met behulp van uitgekiende irrigatiesystemen. Hier kwam pas in de tweede plaats de export van wierook en andere aromata als economische factor bij. Het waren evenwel de door deze handel behaalde onmetelijke winsten die tot de voorstelling van de legendarisch rijke en in overdadige weelde badende Sabeeërs (vgl. bv. Vergilius, *Georgica*, I, 57) in het verre gelukkige wierookland leidden. Voor de Grieken en Romeinen gold het zuidelijke deel van het Arabische Schiereiland, waar niet zoals in het noorden slechts zand en stenen waren maar ook goud en wierook, als Ἀραβία εὐδαίμων of *Arabia Felix*, waarbij de bijvoegelijke naamwoorden εὐδαίμων en *felix* op dat deel van het land sloegen dat men ἀρωματοφόρος noemde (z. Strabo, *Geographica*, I, 2, 32). De welvaart van dit gebied en de berichten dat van de bomen die daar groeiden myrrhe en andere kostbare drogerijen kwamen, brachten Alexander de Grote er toe plannen uit te werken om heel Arabië te veroveren (Arrianus, *Anabasis* VII, 19, 6), die echter door zijn vroegtijdige dood niet meer konden worden uitgevoerd. Volgens Agatharchides (*De mare Erythraeo*, §102) hadden de Sabeeërs het alleen maar te danken aan de afgelegenheid van hun rijk dat ze nog nooit tot rentmeesters van andermans bezit waren geworden. En toen de Romeinen in het jaar 25/24 v. Chr. met de overigens volledig mislukte veldtocht van Aelius Gallus tot in Zuid-Arabië doordrongen stoelde deze onderneming — zo schrijft Strabo (*Geographica* XVI, 4, 22) — zo niet op de wens welvarende vrienden te maken, dan toch wel op die welvarende vijanden te onderwerpen.

De oudste prijsopgave voor wierook vindt men in een Griekse inscriptie uit Delos uit de derde eeuw v. Chr. (IG XI, 2, nr. 287A, 43); hieruit blijkt dat men voor een kwart mine wierook één drachme en vier obolen moest neertellen. Drie eeuwen later klaagt Plinius (*Nat. hist.* XII, 85) niet alleen dat de fabels over de zogenaamde grote moeilijkheden bij het winnen van de in Arabië

groeïende aromata enkel en alleen verzonnen waren om daar een onredelijk hoge prijs voor te kunnen vragen, maar ook dat de prijs door de religieuze voorschriften waar men zich aan moest houden bij het verzamelen van de wierook omhoog werd gedreven (*Nat. hist.* XII, 54). Aan de tempel moest men een tiende deel afstaan en de koning ontving een tribuut (*Nat. hist.* XII, 63). Een bepaald deel werd aan de priesters en de schrijvers van de koning afgedragen en verder haalden ook nog de bewakers, begeleiders, poortwachters en dienaren hun winst uit de wierookkaravanen (*Nat. hist.* XII, 64). Voor water, voer en onderdak moest worden betaald, en men diende ook nog andere heffingen af te dragen, zodat men op de reis van 65 dagen naar de kust van de Middellandse Zee 688 denaren per kameel uit moest geven, waarbij de tol aan de grens van het Romeinse rijk nog niet eens was meegerekend. Hierdoor bedroeg de prijs van een pond wierook van de beste kwaliteit 6 denaren, die van de tweede soort 5 en die van mindere kwaliteit 3 denaren (*Nat. hist.* XII, 65). Als we nu bijvoorbeeld denken aan de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard (Mattheus 20, 1-10), dan kostte één pond wierook van het eerste soort het weekloon van een arbeider. Als men het vergelijkt met getallen omtrent de kosten van het levensonderhoud in het Syrisch-Palestijnse gebied komt men zelfs op twee keer een weekloon²⁴. Als men in aanmerking neemt dat volgens deze opgaven bij een kameellast van hoogstens 400 pond de kosten en heffingen tijdens het transport alleen al zo'n 2 denaren per pond bedroegen, dan lag de prijs die er voor de wierook gevraagd werd nog niet eens zó hoog. Een andere berekening van Plinius (*Nat. hist.* XII, 84) geeft ons een idee van de omvang van de handel. Hij berekent dat de specerijen die uit Arabië en via de over Arabië lopende tussenhandel geïmporteerd werden het Romeinse rijk per jaar ongeveer 100 miljoen sesterciën kostten. En men hoort bijna de zucht als hij hieraan toevoegt dat het de luxe-artikelen en de vrouwen zijn die de Romeinen zo duur te staan komen. De stroom waren stortte zich evenwel niet alleen vanuit het zuiden over het noorden uit, er vond ook een levendige ruilhandel plaats van aromata tegen produkten van het kunstambacht. Dit blijkt uit hellenistische bronzen figuurtjes die bij opgravingen in Zuid-Arabië te voorschijn zijn gekomen en die geïmporteerd²⁵ of misschien ook met geïmporteerde gietvormen vervaardigd waren²⁶. Het blijkt ook uit de scherven van keramiek en glaswerk afkomstig uit het Middellandse Zeegebied, die men in de Jemenitische ruïnes aan kan treffen. Ook in Indië, waarheen ook nu nog het grootste deel van de wierookoogst wordt uitgevoerd, heeft men kunstvoorwerpen en imitaties daarvan gevonden²⁷. Moderne schattingen op de getallen bij Plinius leiden tot de conclusie dat de jaarlijkse produktie aan wierook tussen de 2500 en 3000 ton moet hebben gelegen, en dat daarvan 1300 tot 1700 ton in 7000 tot 10.000 kameelladingen naar het

Romeinse rijk werd geëxporteerd²⁸. Het ziet er zelfs naar uit dat men later geen invoerrechten meer op wierook hief, aangezien deze niet meer voorkomt onder de aromata en specerijen in het Alexandrijnse toltarief dat onder Marcus Aurelius gecodificeerd werd²⁹. In de ateliers in Alexandrië waar de wierook werd gezuiverd werd hij zo zorgvuldig tegen diefstal beschermd dat de werknemers met gemerkte schorten en maskers of met nauwmazige netten over het hoofd moesten werken en naakt moesten vertrekken (Plinius, *Nat. hist.* XII, 59). In het prijzen-edikt van Diocletianus (36, 56; ed. S. Lauffer, 197) uit het jaar 301 wordt als maximumprijs voor een pond wierook van de hoogste kwaliteit 100 denaren vastgesteld. De geldinflatie die ook na Diocletianus door bleef gaan blijkt uit een Egyptische papyrus uit het jaar 329³⁰; op de door de gilden uitgevaardigde prijslijst wordt als tegenwaarde voor een Romeins pond wierook twee talenten gerekend.

Het valt te begrijpen dat een hars zo kostbaar als wierook met goedkopere substanties vervalst werd. Dioskurides (*Materia medica* I, 68, 2) beweert zelfs dat alle wierook kunstmatig met dennenhars en gom vervalst werd. Men gaf onder de minderwaardige harsen vooral de voorkeur aan dennen- en jeneverbessenhars, omdat zij welriekend zijn en op wierook lijken. Uit de mededeling bij Plinius (*Nat. hist.* XII, 59) dat er in Alexandrië werkplaatsen waren waar wierook werd bereid, kan men opmaken dat er beroepsmatig vervalst werd. De echtheid van de wierook kon echter worden getoetst door te kijken naar zijn witte kleur, kleverigheid, brosheid en lichte ontvlambaarheid en doordat hij eenvoudiger tot korrels kan worden gewreven (Plinius, *Nat. hist.* XII, 65). Uit een vergelijking bij de oudchristelijke schrijver Hippolytus in zijn *Weerlegging van alle dwaalleren* (*Refutatio omnium haeresum* V, 21, 3) kan men opmaken dat er mensen waren met een bijzonder hoogontwikkeld onderscheidingsvermogen voor geuren die in staat waren uit de geur van een reukwerk zijn samenstelling op te maken, en dus ook vervalsingen konden ontmaskeren.

Reeds in oude Egypte waren wierook en reukwaren van groot belang in de cultus. Net als myrrhe, die voor balseming nodig was, werd ook de wierook in ieder geval vanaf het Nieuwe Rijk meegebracht uit Punt, waarheen al sinds het Oude Rijk expedities werden uitgerust. Het is aannemelijk dat Punt niet alleen maar de Afrikaanse Rode-Zeekust ten zuiden van Suakin aanduidde, maar dat het een samenvattende term was voor het hele kustgebied ten westen en ten oosten van het zuidelijk deel van de Rode Zee en de Golf van Aden, en dat dus ook Zuid-Arabië hieronder kon vallen. Het gebruikelijke woord voor wierook in het Egyptisch, *sntr*, betekent in oorsprong „godelijk-maker”, en de welriekende geur die wierook verspreidt gold als een bijzonder teken waardoor de godheid zich openbaarde. De handel met Zuid-Arabië blijkt uit een Mineese inscriptie (M 338 = RES 3427) op de sarcofaag van een

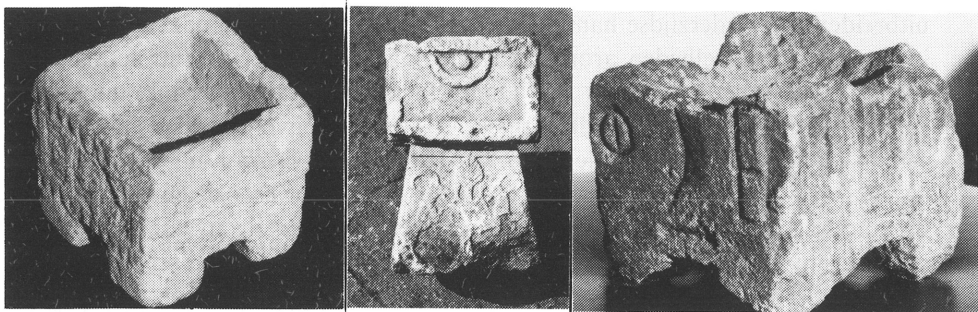
waarschijnlijk in het jaar 264 v. Chr. overleden handelaar, die aromata leverde aan de Egyptische tempels. Nog onder Ptolemaios VIII Euergetes II (145-116) werden de ladingen wierook net als ten tijde van de farao's van de Rode-Zeekust over het gebergte naar Koptos aan de Nijl getransporteerd³¹. Grafitti die langs deze route in de Wadi Hammāmāt zijn gevonden (bv. RES 3571) bevestigen dat er ook Mineeërs deelnamen. De vermelding van wierook op papyri en in huishoudboeken toont aan dat hij ook in de Ptolemäische tijd nog zeer geliefd was, zowel voor privé-gebruik als in de officiële cultus, want ook de grote Arsinoïtische tempelrekening (Berlin, *Griech. Urkunden* II, 362) voert wierook op, klaarblijkelijk om als reukwerk te worden gebruikt.

In Mesopotamië schijnt wierook in de precieze botanische zin van het woord in de oudste tijd onbekend te zijn geweest, en ook later kan hij in de cultus geen rol van grote betekenis hebben gespeeld. Dit is geheel in overeenstemming met het ontstaan en de intensiteit van de handelsbetrekkingen met Zuid-Arabië. Een regelmatige verbinding tussen beide landen over zee schijnt er in de oudheid niet te zijn geweest en de handel over land hebben pas de Gerrheeërs op gang gebracht. Men moet daarom ook de opmerking bij Herodotus (I, 183) dat de Chaldeeërs op de feestdag van hun god Bel alleen al duizend talenten wierook op één enkel altaar in een tempel in Babylon verbrandden, met grote skepsis bezien, en zich afvragen of op zijn minst het ronde getal duizend niet een veelvoud te hoog is gegrepen. In de hellenistische tijd schijnt de wierook ook in het Tweestromenland een wijdere verbreiding te hebben gevonden. Van de havenstad Diridotis aan de monding van de Euphraat zegt Arrianus (*Indica* 41, 6) dat kooplui daar wierook uit het buurland en alle andere welriekende aromata die Arabië voortbrengt bij elkaar brengen. Ook in de Openbaring van Johannes (18, 9-17), waar de kooplieden van de aarde klagen omdat het gevallen Babylon hun waren niet meer afneemt, wordt wierook (18, 13) genoemd.

Uit het Oude Testament³² zullen velen het begin van het zestigste hoofdstuk van de profeet Jesaja kennen, dat als schriftlezing in de liturgie van het Driekoningenfeest is opgenomen. Eén vers uit deze tekst over de bedevaart van de volkeren naar Jerusalem luidt: „Een menigte kamelen zal U overdekken, jonge kamelen van Midjan en Efa; uit Saba zullen zij allen komen: goud en wierook zullen zij aanbrengen en de roemrijke daden des Heren blijde verkondigen” (Jesaja 60:6; vertaling NBG). Uit dit bijbelvers komen we direkt te weten dat het felbegeerde produkt met kameelkaravanen naar Palestina werd gebracht. Als eerste vermelding van een karavaan op de wierookroute kan men het verhaal beschouwen van het bezoek van de legendarische Koningin van Sjeba aan koning Salomo (I Koningen 10:1-13; II Kronieken 9:1-12), een bericht waarvan de historische kern waarschijnlijk ligt in het aanknopen of

uitbreiden van wederzijdse handelsbetrekkingen, vooral ook omdat er sprake is van grote hoeveelheden aromata. Het zojuist geciteerde vers uit Jesaja is geenszins de enige plaats in het Oude Testament waar wierook uit het Zuidarabische rijk Saba wordt vermeld. Zo vraagt bijvoorbeeld de profeet Jeremia (6:20), in naam van de Heer, wat Hij dan met wierook uit Saba moet als het volk Zijn Wet veracht. Bij de Joden vormde wierook een wezenlijk bestanddeel van het reukwerk, dat uit gelijke delen van druipende hars (of storax), onyx, galbanum en zuivere ongemengde wierook bestond (Exodus 30:34). Wierook en reukwerk dienden voornamelijk als offer en er zijn in de cultusvoorschriften gedetailleerde aanwijzingen voor het gebruik van echte wierook. Het ziet er naar uit dat in elk geval in later tijd wierook niet meer buiten de Jahwe-cultus gebruikt of door privé-personen geofferd werd. De tempel, respectievelijk de heilige tent van de naar de woestijn periode teruggeprojecteerde cultus waren de enige plaatsen waar wierookdamp omhoog mocht stijgen (vgl. Jesus Sirach 24:15). In de tempel werd in de voorraadkamers ook wierook opgeslagen (Nehemia 13:5.9), waarover de Levieten waren aangesteld (I Kronieken 9:29). De legitimiteit van offers en bewierokingen elders, zoals bijvoorbeeld in het heiligdom van de joodse militaire kolonie in Elefantine, werd door de priesterschap in Jerusalem betwijfeld. Toen Antiochus IV. Epiphanus de joodse cultus liet ontwijden voelde men het als een vergrijp dat er voor de deuren van de huizen en op de pleinen wierook werd geofferd (I Makkabeeën 1:55). Het was de Joden ook verboden om aan heidenen wierook te verkopen (Misjna, traktaat *Aboda zara* I, 5).

Het is aannemelijk dat wierook in het antieke Zuid-Arabië, het klassieke land van de aromata en het land van herkomst van de wierook, voor het eerst werd gebruikt, en als reukwerk in de officiële cultus en in privé-huizen bij de godenverering een grote rol speelde. Het woord voor reukaltaar, *mqṭr* (naast het zeldzame *mfḥm*) komt meermalen voor in Oudzuidarabische inscripties, en vooral in Mineese teksten worden regelmatig reukoffers (*mṭ'y*, *mṭ'yt*) aan de god Wadd vermeld. Hierop wijzen ook de reliëfs waarop offerscènes voor reukaltaren zijn afgebeeld³³, evenals bronzen beeldjes van personen die wierook offeren (bv. YM 289). De reukoffers werden gebracht op kubusvormige altaartjes met van boven een uitdieping en van onderen een basis van vier trapeziumvormige zijden of anders met vier korte poten, zoals ze in groten getale in Jemen zijn gevonden (*afb.* 19, 21). Dit soort wierookbranders is ook in aanzienlijke hoeveelheden naar boven gekomen bij de blootlegging van graven. De zijden van deze reukaltaren zijn vaak met reliëfs met architectonische motiven of met lijntekeningen versierd, geregeld dragen zij ook de namen van aromatische harsen. Overigens heeft men hieronder nog steeds niet de algemene aanduiding voor wierook kunnen vinden.

19. Kubusvormig wierookaltaartje op vier pootjes met de naam van een aroma (*rnd*) op één der zijden; particulier bezit.
20. Wierookaltaartje met maansikkel en schijf en de weergave van twee steenbokken die, aan weerszijde van een boom rechtop tegenoverelkaar staan. Breedte van boven ca. 15 cm; Şan'ā', Nationale Museum van Jemen.
21. Brokstuk van een wierookaltaartje met de naam van een aroma (*drw*) op één der zijden; particulier bezit (Foto W.W. Müller, Deutsche Jemen Expedition).

Bewieroking is nog steeds gebruikelijk in Zuid-Arabië³⁴, en vele van dit soort gewoonten zouden een reminiscentie aan pre-islamitische gebruiken kunnen vormen. Zo werd er tot in onze tijd rijkelijk wierook gespenseerd bij begrafenissen en op de drie volgende avonden na het gebed bij zonsondergang reukwerk gebrand. Bij de graven van heiligen wordt wierook als offer gebracht en ook bij moskeeën worden gaven bestaande uit reukwerk neergelegd. Uit het bewieroken van pasgeboren babies en kraamvrouwen blijkt wel de apotropeïsche werking die men aan de geur van wierook toeschrijft. De reinigende werking wordt helemaal duidelijk wanneer iemand die zich aan een misdaad schuldig heeft gemaakt wierook moet branden om een dreigend onheil van zijn stam af te wenden. Ook nu nog zijn er vele gebieden waar men gasten eert door bij hun binnenkomst wierook aan te steken en hun kleding met de geur van brandende wierook te parfumeren.

Het grote belang dat de wierookboom vroeger had valt nog steeds op te maken uit de bijzondere nomenclatuur die op deze cultuur betrekking heeft in de moderne Zuidarabische talen Mehri en Şheri (of Ġibbali) en in het Arabische dialect van Dhofār. De verschillende soorten wierookhars hebben ieder een eigen naam en niet alleen de wierookboom wordt met een apart woord aangeduid, maar ook zijn bladeren en bloesems. Voor het inkerven van de stam en voor het afkrabben en oprapen van de hars zijn er aparte werkwoorden, en evenzo bestaan er aparte namen voor het schraapmes dat men daarvoor gebruikt, de korven waarin men de wierook verzamelt en

de maat- en gewichtseenheden voor de geoogste wierook. De wierookaanplantingen worden in Dhofār elk verschillend genoemd naar het aantal van de eveneens met een speciaal woord aangeduide oogstarbeiders, en *manzil*, dat in het overige Arabisch „stopplaats, woning” betekent, wordt in dit gebied voor „wierookstation” gebruikt. Het is zelfs heel goed mogelijk dat een tot in ‘Omān verbreid woord voor „magazijn, pakhuis”, *baḥḥār*, genoemd is naar het reukwerk, *baḥūr*, als belangrijkste stapelprodukt³⁵.

Ook al is er in de Ilias (IX, 499) sprake van reukoffers, wierook was in de Homerische tijd in Griekenland onbekend; Plinius (*Nat. hist.* XIII, 2) schrijft duidelijk dat men in de dagen van de Trojaanse oorlog de goden nog niet met wierook aanriep. Het door Pausanias geciteerde spreekwoord „de godheid met het reukwerk van een vreemde (natie) vereren” (*Periegeta* IX, 30, 1) toont aan dat het offermateriaal dat later werd gebruikt overwegend uit het buitenland afkomstig was. Plato (*Leges* 847b) verlangt nog dat men wierook en ander reukwerk uit vreemde landen waarmee men de goden eerde, niet moest importeren, maar dat men datgene moest gebruiken dat het land zelf voortbrengt. Zoals men in het Kanaänitische gebied op de hoogten wierook brandde voor Astarte, zo schijnt in Griekenland het wierookoffer aan de cultus van Aphrodite verbonden te zijn geweest. Vergilius (*Aeneis* I, 416v) zegt nog van het heiligdom in Paphos, het centrum van de Aphroditeverering op Cyprus, dat de altaren daar geurden van Sabeese wierook³⁶. Na verloop van tijd werd het branden van wierook een deel van het gebed aan de goden; ook bij waarzeggen, toveren en bezweren gebruikte men wierook. Men geloofde al met een klein beetje wierook de goden mild te kunnen stemmen. In de *Geoponica* (XI, 15, 2) is de spreuk overgeleverd dat men de goden meer genoeg kan doen door ze met wierook aan te roepen dan door hun goud als wijgeschenk aan te bieden. Niet alleen bij de godenverering in de eigenlijke cultus was wierook een vereiste, ook bij andere gelegenheden werd hij gebruikt. Het karakter van het oorspronkelijke reukoffer komt nog duidelijk tot uitdrukking als men van de Pythagoreeërs vertelt dat zij wijn plengden en reukwerk en wierook offerden zodra de disgenoten waren verzameld (Iamblichus, *Vita Pythagorica* 21, 98), of wanneer gezegd wordt dat men voor een banket wierook op het huisaltaar moet leggen (Athenaeus, *Deipnosophistai* XV, 655c). Want de wierook die men daartoe kocht werd niet alleen voor het gerief van de vrienden gebrand, maar ook aan de goden geofferd. Alexander de Grote was de eerste vorst tot wiens eer men wierook brandde. De Macedoniërs huldigden hem door voor zijn troon een altaar op te richten waarop ze een gouden wierookpan vol wierook plaatsten (Polyaenus IV, 8, 2). Ook bij zijn intocht in Babylon werden er te zijner ere altaren met wierook opgesteld (Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni* V, 1, 20). Verder schijnt dit gebruikt echter beperkt te zijn gebleven tot Aziatisch Griekenland.

Volgens de Romeinse schrijver Arnobius (*Adversus nationes* VII, 26) was het nog niet zo erg lang geleden dat het gebruik van wierook zich had verbreid. In het heroïsche tijdperk was hij onbekend, Romulus en Numa offerden zonder wierook te gebruiken en bij de oude schrijvers komt hij niet voor. Als men Livius (X, 23, 1) mag geloven gebruikte men in Rome al in het jaar 246 v. Chr. wierook in de cultus. Vanwege de vele slechte voortekenen dat jaar besloot de Romeinse senaat twee dagen lang een gebedsdienst te houden om het dreigende onheil af te wenden. Hiertoe werden van overheidswege wijn en wierook uitgedeeld. Ook voor privé-gebruik zou de wierook al vroeg in zwang kunnen zijn geraakt, aangezien hij zelfs tot de *penus*, de in huis opgeslagen voorraad, wordt gerekend (Gellius, *Noctes Atticae* IV, 1, 20). Zoals in Griekenland bij de Aphrodite-cultus schijnt men in Rome vooral aan Venus graag wierook te hebben geofferd. Men hoopte natuurlijk altijd baat te hebben bij het branden van wierook voor de goden. Aan de andere kant geloofde men dat ook de goden op wierookoffers waren aangewezen. Zij maken zich er over bezorgd dat na de vernietiging van de mensheid door de grote vloed niemand meer wierook aan hen zou kunnen brengen (Ovidius, *Metamorphoses* I, 248v). Wijn en wierook speelden bij de Romeinen een belangrijke rol bij de offerrande, vooral als gave vóór het eigenlijke offer. *Ture et vino supplicare* werd zelfs een aparte zegswijze, vooral sinds deze offermaterie in verband werd gebracht met de keizerscultus. Een enkele keer werden reeds ten tijde van de Republiek levende personen geëerd door wierook te branden, maar afgezien van deze enkele uitzondering offerde men alleen maar wierook aan goden of vergoddelijkte personen. Het verbruik van wierook moet later in Rome bij begrafenissen zo groot zijn geweest dat Plinius (*Nat. hist.* XII, 82) kon beweren dat Arabia Felix meer te danken had aan de *inferi* dan aan de *superi*. Er zijn talrijke schilderijen van begrafenisplechtigheden waarbij grote hoeveelheden wierook en andere aromata op de brandstapel worden gelegd. Bij *funera publica* spendeerde ook de staat of de gemeenschap wierook, soms in aanzienlijke hoeveelheden. Zo wordt bijvoorbeeld als verbruik bij de begrafenis van een edelman 50 pond (CIL XIV, 413, 5), bij de begrafenis van een decurio 20 pond (CIL XIV, 321, 8), in een ander grafopschrift (CIL V, 337, 8) 3 pond wierook aangegeven, wat telkens uit openbare middelen beschikbaar werd gesteld. Bij de begrafenisdienst voor een jonge man werd 20 pond wierook verbrand, naar men zei om de ouders te troosten (IG XIV 756, 16 uit Napels). De grootste overdaad staat echter opnaam van Nero, in het jaar 65 bij de begrafenis van Poppaea Sabina. Plinius (*Nat. hist.* XII, 83) vertelt dat mensen die het weten konden hem verzekerd hadden dat Arabië in een heel jaar tijds niet zoveel wierook op kon brengen als keizer bij de begrafenis van zijn lievelingsvrouw liet verbranden.

De Christenen wezen offers aan de beeltenis van de keizer af, ook wanneer hun vaak als enige keuze bleef òf de wierook te branden, òf de weigering met de dood te bekopen. Als een Christen *turificatus* werd, d.w.z. wierook offerde aan de heidense goden, sloot hij zich met deze verfoeilijke daad uit van de christelijke gemeenschap. Een Christen moest zich — zo schrijft Tertullianus (*De idolatria* 1, 6) — wel zeer huichelachtig gedragen, wilde hij nog als wierookhandelaar optreden, aangezien zo iemand de demonen grote diensten bewees: het is namelijk eenvoudiger afgodendienst te bedrijven zonder afgodsbeelden dan zonder de waren van de wierookhandelaar. In de wierook die de Drie Wijzen uit het Oosten aan de pasgeboren Jesus brachten samen met de andere gaven ziet Tertullianus (*De idolatria* 9, 4) in zekere zin de afsluiting van het offer en de wereldlijke eer waaraan Christus zich later zou onttrekken. Uit het unanieme getuigenis op talrijke plaatsen kan men opmaken dat zeer waarschijnlijk tot in de vijfde eeuw het gebruik van wierook in de christelijke eredienst verboden was, dit in tegenstelling tot de heidense riten. Nadien wordt er een verandering speurbaar in de opvattingen over de vraag of wierook al dan niet geoorloofd is, als men zich begint te bezinnen op die plaatsen in het Oude Testament waar het reukoffer als Gode welgevallig wordt beschouwd en men eraan herinnert dat aan Jesus na zijn geboorte wierook werd geofferd — ook al was men zich er natuurlijk terdege van bewust dat de vroege kerkvaders volledig verschillende opvattingen over wierook hadden gekoesterd. Zo wint de door de christelijke kerk aanvankelijk als heidens verworpen *turificatio* vanaf de vijfde eeuw in navolging van de Joodse en Romeinse cultus langzamerhand terrein in de christelijke riten, waarbij men echter de wierook niet als het offer zelf beschouwde maar eerder als een symbool daarvoor.

Het valt echter niet te ontkennen dat de gestadige afname van de vraag naar wierook door de opkomst van het Christendom en het uitdoven van de antieke godsdiensten van wezenlijk belang is geweest bij de neergang van de handel in dit Zuidarabische produkt. Dit was echter niet de enige factor. De Romeinse handel met het zuidoosten, die in de derde eeuw op alle fronten sterk terugviel, had zich bijna volledig naar zee verplaatst zodat de plaatsen langs de oude karavaanroute alle betekenis verloren. Daarbij kwam dat door de immigratie van Noorarabische stammen Zuid-Arabië in toenemende mate gebedoeïniseerd werd en dat door de ontbinding van de goed georganiseerde gemeenschap de eens zo bloeiende oases aan de rand van de woestijn meer en meer verlaten werden. Deze en verschillende andere onderling afhankelijke factoren waren lang vóór de komst van de Islam verantwoordelijk voor het geleidelijke verval van de grondvesten waarop de Oudzuidarabische cultuur gebaseerd was.

De wierook dankte zijn gebruik als *materia medica* vooral aan de verwarmende en adstringerende kracht die men aan hem toeschreef. Reeds in het

Corpus Hippocraticum behoort wierook tot de meest gebruikte geneeskrachtige stoffen³⁷; hij diende als wond-reinigend, uitdrogend en uitbijtend middel en werd samen met andere substanties in omslagen van ieder type gebruikt, in pillen verwerkt en aan verschillende geneeskrachtige mengsels toegevoegd; ook het universele geneesmiddel *theriaca* bevatte wierook (Celsus, *De medicina* V, 23, 2; Galenus XIV 259 K). Voor talrijke recepten had men uitdrukkelijk druppel-wierook, d.w.z. mannelijke wierook nodig, terwijl men bij andere toepassingen de manna, die minder kracht dan wierook zelf zou bezitten, prefereerde. De schors van de wierookboom schreef men daarentegen een sterkere adstringerende werking toe dan de wierook zelf. Er bestaan voor veel farmaceutische toepassingen van wierook die bij Galenus, Celsus, Dioskurides, Hippokrates en anderen te vinden zijn reeds in het Oude Egypte parallellen. Aan de andere kant zijn er in de christelijke en de Islamitische oriëntaalse literatuur uit de Middeleeuwen nog talrijke uit de Griekse geneeskundige geschriften overgenomen recepten te vinden waarbij wierook wordt gebruikt. Zo bevat alleen al het onder de titel „Boek van de medicamenten” gepubliceerde syrische werk³⁸ tachtig recepten waar wierook voor nodig is.

De grote waarde die men in de oudheid hechtte aan de wierook blijkt wel uit het feit dat het gold als een kostbaar geschenk dat door vorsten gegeven en ontvangen werd. Hiervoor valt een hele reeks voorbeelden te geven. Alexander de Grote, die als jongeman ooit bij het offeren te kwistig was omgegaan met de wierook en daarvoor door zijn opvoeder berispt werd met de vermaning dat hij dat pas zou mogen doen als hij de volkeren had overwonnen die de wierook produceerden, stuurde — naar men zegt — na de inname van Ghazza aan dezelfde Leonidas 500 talenten wierook, met het verzoek daarmee in de toekomst niet meer spaarzaam om te gaan tegenover de goden (Plutarchus, *Alexander* 25, 4v). In de *Truculentus* (540) van Plautus beroemt Stratophanes zich er eerst op voor zijn geliefde Phronesium wierook te hebben meegebracht uit Arabië en later klaagt hij er over haar dit kostbare geschenk te hebben gegeven.

De tegenwoordige wierookproduktie in de vroegere regio *turifera*³⁹ is een *quantité négligeable*. Dit heeft geleid tot een dalend aanbod van dit produkt op de wereldmarkt. Maar ook de vraag ernaar is klein, ook al wordt wierookhars nog steeds als grondstof gebruik bij de bereiding van allerlei geurstoffen. Wierook werd vroeger niet alleen gebrand; reeds het oudste Griekse citaat bij Sappho lijkt er immers op te duiden dat het ook als strooipoeder werd aangebracht en ingewreven. Ook Ovidius (*Medicamina faciei femineae* 94) beveelt mannelijke wierook met ammoniakzout en andere ingrediënten aan als middel waarmee vrouwen hun gezicht kunnen verzorgen. Een met wierook bereide zalf schijnt in de oudheid een grote kostbaarheid te zijn geweest;

na lang proberen was het een zalvenmaker uit Pergamon gelukt hem te fabriceren, iets wat eerder noch later ooit aan iemand is gelukt (Athenaeus, *Deipnosophistai* XV, 689a-b).

Ook het gebruik als *materia medica* waarvoor men vroeger wierook hoog waardeerde speelt tegenwoordig geen rol meer: bij onze drogisten is in ieder geval het bakje of potje met het opschrift *olibanum* zeer zeldzaam geworden. Zelfs bij Jemenitische handelaars in drogerijen, die vroeger voor farmaceutische doeleinden nog een grote variëteit aan wierook aanboden, is hij als traditioneel geneesmiddel steeds meer buiten gebruik geraakt.

Maar ook op zijn hoogsteigen plaats, in de religieuze cultushandeling, wordt de wierook steeds verder teruggedrongen. Dit geldt vooral voor het gebruik van wierook in de riten van de katholieke kerk. Er zijn dan ook tegenwoordig vele godshuizen waar men zelfs op hoogtijdagen de geur van de wierook niet meer kan bespeuren. Om de titel te citeren van een geschrift dat zich in zijn ondertitel uitgeeft voor een theologie van alledag ziet men onze tijd aan voor een tijd „aan de wierook voorbij”⁴⁰. En, alsof wierook nog even kostbaar is als ten tijde van keizer Nero, stelt men alternatief „Brood voor de Wereld of Wierook voor God”⁴¹, zodat men het niet zou wagen zich tegen het brood voor de wereld uit te spreken.

In één van zijn boeken schrijft A. Hamilton, de latere Lord Belhaven, die in 1940 voor het eerst opgravingen in Sjabwa, het antieke centrum van de wierookhandel, doorvoerde, dat Arabië zijn hele geschiedenis te danken heeft aan één kleine boom, om zich daarna de vraag te stellen: „Was the Tree of Life the incense tree? I think it likely that, in the lost story from which our myth comes, the garden of Eden was South Arabia and that in the midst of the garden, as they do today, stood the sacred groves of incense, whose magic power protected body and soul and ensured everlasting life”⁴².

In de oudheid beschouwde men echter, zoals talrijke antieke schrijvers weten te getuigen, Arabia Felix als het land van de wierook en de aromata zonder meer, waarvan de produktie en export voor Zuid-Arabië verreweg het meest winstgevendende bedrijf was. Misschien kan men dit, indien men de economische capaciteit en de handelsmaatstaven van die tijd in het oog houdt, met beperkingen vergelijken met de tegenwoordige aardolie-produktie op het Arabische Schiereiland.

Marburg an der Lahn, maart 1987

*) In het Nederlands vertaald door M.G. Kossman (Leiden).

Meermalen gebruikte literatuur over het onderwerp:

- N. Groom, *Frankincense and Myrrh. A Study of the Arabian Incense Trade* (London and New York 1981).
- W.W. Müller, „Alt-Südarabien als Weihrauchland”, in: *Theologische Quartalschrift Tübingen* 149 (1969), 350-368.
- W.W. Müller, „Weihrauch. Ein arabisches Produkt und seine Bedeutung in der Antike” (München 1978) (= *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 15, 700-777).
- K. Nielsen, *Incense in Ancient Israel* (Leiden 1986) (= *Supplements to Vetus Testamentum*, Vol. 38).
- W. Raunig, *Berstein-Weirauch-Seide. Waren und Wege der antiken Welt* (Wien und München 1971).
- A. Schmidt, *Drogen und Drogenhandel im Altertum* (Leipzig 1924).
- G.W. Van Beek, „Frankincense and Myrrh”, in: *The Biblical Archaeologist Reader*, 2, ed. by E.F. Campbell, Jr. and D.N. Freedman (New York 1964), 99-126.

Noten

¹ B.v. L. Koehler en W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament* 3.Aufl., Lief. II (Leiden 1974), 493, onder *lēbōnā*.

² Zo het laatst bij A.F.L. Beeston, *Sabaic Grammar* (Manchester 1984) (= *Journal of Semitic Studies Monograph* 6), 24 § 10:2(d).

³ Zie W.W. Müller, „Zur Herkunft von λίβανος und λιβανωτός”, in: *Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 52 (1974), 53-59.

⁴ Zo reeds bij C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen 1772), 286, onder Dafār, in het hoofdstuk „Die Landschaft Hadramaut”.

⁵ Zie bv. T.M. Johnstone, *Harsūsi Lexicon and English-Harsūsi Word-list* (London 1977), 83 onder *lbn*.

⁶ In: *Bibliotheca Orientalis* 21 (1964), 377.

⁷ Khor Rori 1 en 3; zie het laatst W.W. Müller, „Die Inschriften Khor Rori I bis 4”, in: H. von Wissmann, *Das Weihrauchland Sa'kalān, Samārum und Mos-cha* (Wien 1977) (= *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Klasse, Sitzungsberichte*, 324. Band), 54-56.

⁸ Volgens het vermoeden van E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens von den ältesten Zeiten bis zum Propheten Muhammad ... Auf Grund der Inschriften, der Angaben der alten Autoren und der Bibel. Zweiter Band* (Berlin 1890), 26.

⁹ Zie daarvoor de kaart van H. von Wissmann in het artikel „Zeiritai”, in *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 11 (1968), 1353v.

¹⁰ Zie als nieuwste vertaling *The Periplus of the Erythraean Sea* by an unknown author. With some Extracts from Agatharkidēs „On the Erythraean Sea”. Translated and edited by G.W.B. Huntingford (London 1980).

¹¹ Zie voor mogelijke afleidingen van Grieks μάμμα in de betekenis „(wieroek)poeder” uit het Semitisch, en recentelijk samenvattend P. Maiberger, *Das Manna. Eine literarische, etymologische und naturkundliche Untersuchung* (Wiesbaden 1983) (= *Ägypten und Altes Testament. Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments*, 6), 290-299.

¹² Zie hiervoor de kaarten van H. von Wissmann in het artikel „Ōphīr und Hāwīla”, in: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 12 (1970), 919/920 en 958.

¹³ M 247 = RES 3022; zie de vertaling van deze inscriptie door W.W. Müller in: O. Kaiser (ed.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I, Rechts- und Wirtschaftsurkunden. Historisch-chronologische Texte* (Gütersloh 1985), 663-665.

¹⁴ Zie M.G. Raschke, „New Studies in Roman Commerce with the East”, in: H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II. *Principat*, Band IX/2 (Berlin 1978), 657 en 940v., noot 1168.

¹⁵ Zie N. Groom, *Frankincense and Myrrh*, 213: „Table Showing Distances and Journey times on the Incense Road”.

¹⁶ K. Nielsen, *Incense in Ancient Israel*, 22 en 113, noot 135, is van mening dat de zogenaamde wierookroute in het Syrisch-Palestijnse gebied reeds in de tweede helft van het tweede millennium v. Chr. in gebruik moet zijn geweest, aangezien er zowel in de teksten uit Ugarit als in de Amarnabrieven sprake is van myrrhe-olie (*šmn mr*, resp. *šaman murri*).

¹⁷ Cairo Pap. Zenon nr. 59356, 11; zie C.C. Edgar, *Zenon Papyri*. Vol. I-IV (Cairo 1925-1931) (= *Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, 79).

¹⁸ Zie voor de identificatie met Qitbān/Qatabān, en niet met de Mineese stam van de Gab'an, H. von Wissmann, „Die Geschichte des Sabäerreichs und der Feldzug des Aelius Gallus”, in: H. Temporini (ed.), *op. cit.* (noot 14), Band IX/1, (Berlin 1976), 414v.: XI. Cebb-, Gebb-, Gaebbanitae, Ceb(b)ranitae is de naam van de QTBN van de inscripties, dat over 't algemeen „Qatabān” wordt gevokaliseerd; het kan ook „Qitbān” hebben geklonken.

¹⁹ Tegen de naar zijn mening in omloop gekomen onjuiste hypothese van een late datering van de *Periplus maris Erythraei*, die volgens hem zonder meer in de eerste en niet in de derde eeuw n. Chr. thuishoort, wendt M.G. Raschke zich beslist in zijn „New Studies in Roman Commerce with the East” (zie noot 14), die volgens de voetnoot bij de titel als voorbereiding zijn bedoeld voor een commentaar bij de *Periplus*; zie ook de opmerkingen over de vraag van de datering van de *Periplus* in de recensie van dit deel door W.W. Müller in *Bibliotheca Orientalis* 38 (1981), 233-237.

²⁰ F.P. Albright, *The American Archeological Expedition in Dhofār, Oman, 1952-1953* (Washington, DC 1982) (= *Publications of the American Foundation for the Study of Man*, 6), 63.

²¹ Chr. Lassen, *Indische Alterthumskunde* I (Leipzig 1867²), 335.

²² Zie voor het Romeinse aandeel in deze handel, St.E. Sidebotham, *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C.-A.D. 217*. (Leiden 1986).

²³ Zie H. Donner-W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften* I-III (Wiesbaden 1962/1964), no. 160, 1.

²⁴ G.W. Van Beek, „Frankincense and Myrrh”, 119.

²⁵ In de *Periplus maris Erythraei* (§28) worden onder de in Zuid-Arabië ingevoerde goederen ook beelden genoemd.

²⁶ Zie Jacqueline Pirenne, *Corpus des inscriptions et antiquités sud-arabes* I/2, *Antiquités* (Louvain 1977) 371.

²⁷ Zie H. Goetz, „An Indian Bronze from South Arabia”, in: *Archaeology* 16 (1963), 187-189; J. Ryckmans, „Une représentation du linga de Śiva sur un bronze sud-arabe du Musée de Vienne”, in: *Indianisme et Bouddhisme. Mélanges offerts à Mgr. Étienne Lamotte* (Louvain-la-Neuve 1980) (= *Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain* 23), 297-306, Pl. I-IV.

²⁸ Zie N. Groom, *Frankincense and Myrrh*, 160v.

²⁹ Zie J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire 29 B.C. to A.D. 641* (Oxford 1969), 25.

³⁰ Pap. Oxy. nr. 2570 III & 2; zie *Oxyrhynchus Papyri*, ed. B.P. Grenfell and A.S. Hunt (London 1898).

³¹ W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* I (Leipzig 1903), 132, 11.

³² Zie bij deze passage K. Nielsen, *Incense in Ancient Israel*, Part Two, 37-107 en 120-131.

³³ Zie C. Rathjens, *Sabaeica. Bericht über die archäologischen Ergebnisse seiner zweiten, dritten und vierten Reise nach Südarabien*, II. Teil. *Die unlokalisierten Funde* (Hamburg 1955) (= *Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde in Hamburg* 24), 109 en 247, phot. 399.

³⁴ Zie W.W. Müller, „Notes on the use of frankincense in South Arabia”, in: *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 6 (1976), 124-136.

³⁵ Zie C. de Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*. Premier volume. *Hadramoût* (Leide 1901), 244v. A.S.G. Jayakar, „The O'manee Dialect of Arabic”, in: *Journal of the Royal Asiatic Society* 1889, 877, zag daarentegen *bahhār*, „warehouse”, aan voor een leenwoord uit Hindi.

³⁶ Zie voor de beide volgende passages W.W. Müller, „Arabian frankincense in antiquity according to classical sources”, in: *Studies in the History of Arabia. Proceedings of the First International Symposium on Studies in the History of Arabia, 23rd-28th of April 1977*. Vol. I, Part I (Riyadh 1979), 79-92.

³⁷ Zie Dietlinde Goltz, *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde. Therapie-Arzneibereitung-Rezeptstruktur* (Wiesbaden 1974) (= Sudhoffs Archiv, Beiheft 16), 115.

³⁸ E.A. Wallis Budge, *Syrian Anatomy, Pathology and Therapeutics or „The Book of Medicines”*. I-II (London 1913).

³⁹ Zie J. Janzen en F. Scholz, „Die Weihrauchwirtschaft Dhofärs (Sultanat Oman)”, in: *Innsbrucker Geographische Studien* 5 (1979), 501-540.

⁴⁰ H.J. Schultz, *Jenseits des Weihrauchs* (Olten und Freiburg i. Br. 1966) (= *Theologia publica* 1).

⁴¹ A. Stiefrater, *Brot für die Welt oder Weihrauch für Gott* (Würzburg 1974).

⁴² Lord Belhaven, *The Uneven Road* (London 1955), 92.

21. Vierregelige Sabese inscriptie (DJE 12), die bericht over de bouw van een huis met zes verdiepingen; Šan'ā'. Nationale Museum van Jemen.

22. Blik op de lemen huizen van de stad Šibām in de Wadi Ḥaḍramaut (Foto W.W. Müller en S.U. Graf, Deutsche Jemen Expedition).

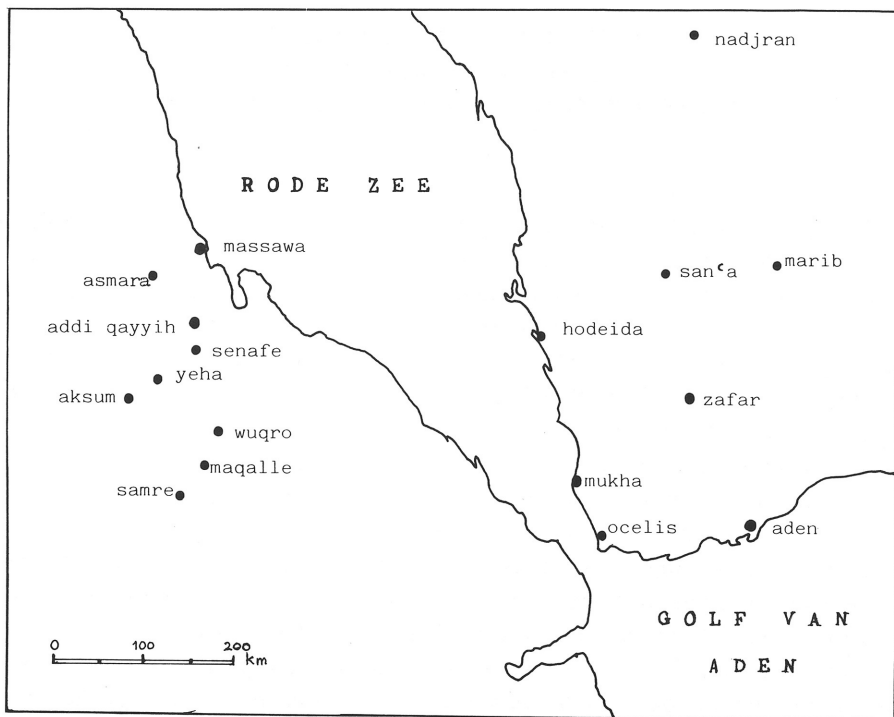
ETHIOPIË EN ZUID-ARABIË
TUSSEN 450 VOOR EN 550
NA HET BEGIN VAN ONZE JAARTELLING

A.J. Drewes

Tussen Ethiopië en Zuid-Arabië, gelegen aan weerszijden van de Rode Zee, hebben al sinds lang meer of minder nauwe contacten bestaan. In de periode die hier nader besproken zal worden, gaat het daarbij niet om het gehele territorium van het huidige Ethiopië, maar in het bijzonder om noordelijk Ethiopië en Eritrea, kortom het gebied waar tussen ongeveer de eerste en de tiende eeuw van onze jaartelling het aksumitische koninkrijk, zo genoemd naar zijn hoofdstad Aksum, tot bloei kwam.

Het aksumitische koninkrijk heeft nauwe banden gehad met Zuid-Arabië; het is betrokken geweest bij oorlogen in dat gebied en het heeft in de loop van de derde eeuw van onze jaartelling vaste voet weten te krijgen in westelijk Yemen; voor hoelang is nog onzeker, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de Ethiopiërs zich aldaar enige eeuwen lang hebben weten te handhaven. Ook vóór de opkomst van het aksumitische Rijk bestonden er betrekkingen tussen Arabië en Ethiopië. De oudste historische documenten gevonden in Ethiopië dateren uit het midden van de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling. Zij zijn geschreven in het oude zuidarabische schrift en zij zijn gesteld in het Sabees, een taal die toentertijd in Saba, in Yemen, werd gesproken. Dit schrift, dat in Zuid-Arabië zelf in onbruik is geraakt en plaats heeft gemaakt voor het arabische, heeft in Ethiopië wortel geschoten: het huidige ethiopische schrift heeft zich uit dat oude zuidarabische ontwikkeld.

De contacten tussen Ethiopië en Zuid-Arabië dateren stellig niet eerst uit historische tijd. Immers, in Ethiopië worden of werden naast andere ook semitische talen gesproken: allereerst het klassieke Ethiopisch, dat gesproken werd in het aksumitische Rijk, de taal waarin na de bekering van het hof te Aksum tot het Christendom, in de vierde eeuw, de Bijbel werd vertaald en die tot in de negentiende eeuw bijna steeds, met uitsluiting van andere talen, als schrijftaal heeft gediend; ten tweede het Tigriñña, dat sinds het klassieke Ethiopisch is uitgestorven al vele eeuwen in noordelijk Ethiopië en Eritrea wordt gesproken en nu ook als schrijftaal wordt gebruikt; voorts het Amhaars, gesproken in centraal Ethiopië, een taal die zeker sinds de achttiende eeuw eerst incidenteel, maar al gauw in toenemende mate ook als schrijftaal werd gehanteerd en die nu de nationale taal van Ethiopië is; tenslotte nog een aantal kleinere semitische talen — kleiner wat betreft het aantal sprekers — die hier niet zullen worden opgesomd. De presentie van semitische talen in

23. Kaart van Zuid-Arabië en het naburige Ethiopië.

Ethiopië wijst op migraties van sprekers van Semitisch in het grijs verleden, tenzij we aannemen dat de semitische talen zich vanuit Afrika over Azië hebben verbreid en niet omgekeerd; maar dat is een verouderde hypothese. Deze migraties van sprekers van Semitisch naar Ethiopië moeten hebben plaats gevonden lang voor het eerste millennium voor het begin van onze jaartelling, want de oudste inscripties uit Ethiopië, daterend uit ongeveer 450 voor Christus, zijn geschreven door Ethiopiërs die geen Sabees maar Ethiopisch spraken, ook al schreven ze in het Sabees. We weten dit omdat ze in het Sabees „fouten” maakten die vanuit het Ethiopisch gemakkelijk verklaard kunnen worden.

In volgende bladzijden zullen we wat dieper ingaan op de betrekkingen tussen Ethiopië en Zuid-Arabië tussen ongeveer 450 vóór en 550 na het begin van onze jaartelling, en wel in het bijzonder gedurende drie perioden binnen deze elf eeuwen. Dit zijn:

1. De periode tussen globaal 450 en 350, een tijd, waarin de invloed van de sabese cultuur in Ethiopië zeer duidelijk merkbaar is in taal, schrift en godsdienst.

2. De periode van de ethiopische expansie in Zuid-Arabië in de loop van de derde eeuw van onze jaartelling.
3. De periode van de Christenvervolgingen in Zuid-Arabië, in het bijzonder in de stad Nadjrân, en de interventie van de ethiopische koning Kaleb in het begin van de zesde eeuw.

De gegevens waarover we beschikken zijn vrijwel uitsluitend epigrafisch, vervat in inscripties die in Zuid-Arabië of Ethiopië zijn gevonden. Alleen met betrekking tot de ethiopische interventie in Zuid-Arabië ten tijde van koning Kaleb beschikken we ook over belangrijke niet-epigrafische bronnen, al zullen we ons in dit artikel in hoofdzaak tot de inscripties, en dan alleen de belangrijkste, beperken.

1. *De periode tussen ca. 450 en 350 v. Chr.*

De oudste historische documenten uit Ethiopië zijn, zoals hierboven gezegd, inscripties geschreven in het Sabees en in het zuidarabische schrift. Het zijn er ruim 150. Ze zijn vaak maar fragmentarisch bewaard gebleven; maar ook als ze compleet zijn, zijn ze meestal erg kort: de twee langste bevatten niet meer dan 35 à 40 woorden. Voor zover ze geschreven zijn in het monumentale zuidarabische schrift, al dan niet in reliëf gehakt in steen, kunnen we ze aan de hand van Jacqueline Pirenne's paleografie¹ — maar er zijn ook andere hypothesen — dateren tussen ongeveer 450 en 350 v. Chr. De overige zijn vermoedelijk vrijwel allemaal jonger.

Tussen 450 en 350 v. Chr. was het koninkrijk Saba oppermachtig in Zuid-Arabië. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze periode de sabese invloed zich tot in Ethiopië uitstreckte en herkenbaar is in het schrift en de taal van de inscripties, en in de goden die in de teksten worden aangeroepen. Op grond van het taalgebruik kunnen we twee groepen inscripties onderscheiden: inscripties in foutloos Sabees en inscripties waarvan het Sabees afwijkingen vertoont die wijzen op interferentie van het Ethiopisch. Deze afwijkingen doen zich voor zowel in de klankleer als in de vormleer en de woordenschat. Zo is bijvoorbeeld de interdentaal *th*, als in Engels *three*, die in het Sabees wel maar in het Ethiopisch niet voorkomt, vervangen door *s*. Het is dan ook duidelijk dat deze tweede groep inscripties geschreven is door Ethiopiërs, die het Sabees alleen als schrijftaal hanteerden, en dat dan niet zonder „fouten” te maken.

De inscripties in foutloos Sabees zijn kennelijk afkomstig van sabese immigranten in Ethiopië, steenhouwers en misschien ook andere vaklieden. De meesten van hen woonden, te oordelen naar de vindplaatsen van de inscripties, nabij Hawilti, een tiental kilometers ten zuidoosten van Aksum, en in Yeha, 50 km. ten oosten van Aksum. Het gaat vermoedelijk om een betrekkelijk kleine

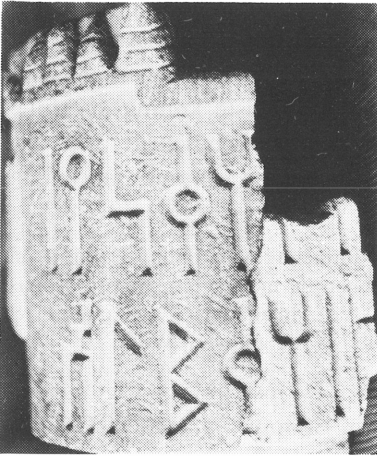
24. Fragment van een wierookaltaar uit Hawilti, met maansikkel en schijf, met ingegraveerd Sabees schrift; 5e eeuw v. Chr.

groep van immigranten: bepaalde familienamen komen in deze inscripties geregeld voor. Soms vermelden de auteurs expliciet dat ze afkomstig zijn uit Mârib, de hoofdstad van Saba, zoals bijvoorbeeld in de volgende inscriptie uit Yeha:

„Lahay, de steenhouwer, afstammeling van Yaqum'il, van de clan Faqm, uit Mârib, heeft gewijd aan Athtar het produkt van zijn handen [dwz. het altaar waarop de inscriptie zich bevindt] en zijn zoon Khayrhum"²).

Ook te Matara, even ten oosten van Senafe, zijn bij opgravingen fragmenten gevonden van inscripties van sabese immigranten. Op twee daarvan wordt de stad Hadaqân, 25 km. ten noorden van San'â, genoemd als plaats van herkomst van de auteurs van de teksten.

Van de ruim 150 sabese inscripties die tot nog toe in Ethiopië gevonden zijn, zijn er niet veel meer dan twintig herkenbaar afkomstig van sabese immigranten. De overige zijn alle, of bijna alle, van de hand van Ethiopiërs. Ze zijn gevonden te Amda Tsjôn, dat tien km. ten zuidwesten van Aksum ligt, te Hawilti, te Yeha, te Matara en nog op veel andere plaatsen, gelegen tussen Addi Qayyih en Wuqro. De meest zuidelijke vindplaats tot nog toe is Samre, ongeveer 40 km. ten zuidwesten van Maqalle.

25. Wierookaltaar uit Hawilti, uit ca. 450 v. Chr., thans in Arscheologisch Museum te Addis Abeba. 26. Fragment van een gegraveerde steen met de afbeelding van een leeuw boven een stralende zon, uit Yeha, 5e eeuw v. Chr.

27. Oudste inscriptie van een Ethiopisch koning, Wa'rân Hiywat, midden 5e eeuw v. Chr., gevonden te Amda Tsjôn. Naar: Annales d'Ethiopie 10 (1976), p. 84.

Onder deze inscripties zijn er zeker dertien van ethiopische koningen. Een aantal daarvan is geschreven naar aanleiding van hun troonsbestijging. Zij vermelden dat de vorst een kapel of een tempel bouwt voor, of een altaar wijdt aan een god op de dag dat hij koning werd. De oudste koningsinscriptie, gevonden te Amda Tsjôn en geschreven in een archaïsch schrift (afb. 27), dateert uit het midden van de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling. De tekst luidt als volgt:

„Wa'rân Hiywat, de dappere (?) koning, afstammeling van Salim Fatarân, en Sam'at, de Arkitische, dochter van Sabhân, hebben de nieuwe tempel van Hobas, heer van Azzat, gebouwt toen Astar en Hobas en Almaqah en Zât-Himayim en Zât-Ba'dân hem koning hadden gemaakt. Je vader is [de godheid] Wadd”.

Azzat³⁾ is waarschijnlijk de naam van de tempel. De inscriptie eindigt met een magische formule die we in deze vorm alleen in Ethiopië aantreffen. Ook om andere redenen is de inscriptie interressant:

- de koning ontleent zijn gezag aan de goden; ze „hebben hem koning gemaakt (*hmlkhw*)”. Iets dergelijks kennen we uit Zuid-Arabië niet;
- de vrouw van de koning, Sam'at, wordt naast de koning in de inscriptie genoemd. Ook dit kennen we uit Zuid-Arabië niet. Deze vrouw komt uit het land (?), of uit het geslacht (?) Ark; Arkitische vrouwen verschijnen herhaaldelijk in de ethiopische inscripties uit deze tijd en, voor zover een koning genoemd wordt, steeds in relatie met Wa'rân Hiywat of een andere afstammeling van Salim Fatarân;
- de goden die in de inscriptie genoemd worden, zijn sabees. Ze worden gewoonlijk geïdentificeerd met respectievelijk Venus, in twee gestalten, Athtar en Hobas, de maangod Almaqah en de zonnegod, eveneens in twee gestalten, Zât-Himayim en Zât-Ba'dân.

Tot nog toe zijn uit de inscripties uit deze periode de namen van vier ethiopische koningen bekend, alle vier te dateren in de tweede helft van de vijfde eeuw. Ze behoren tot twee dynastieën, die vermoedelijk te zelfder tijd en over het zelfde gebied regeerden. Hoe de macht over dit gebied werd gedeeld, als daar tenminste sprake van was, is onduidelijk; maar synchrone dynastieën treffen we volgens Jacqueline Pirenne (*op. cit.*) in deze tijd ook in Zuid-Arabië, in Saba aan.

De twee ethiopische dynastieën kunnen onder meer op grond van de titel van de vorst worden onderscheiden. Radi', een afstammeling van Salim Fatarân, voert de titel „*mukarrib* van Da'mat”. Da'mat was ongetwijfeld de naam van het toenmalige ethiopische Rijk. Wa'rân Hiywat, wiens inscripties wat ouder zijn dan die van Radi', moet tot dezelfde dynastie worden gerekend; weliswaar siert hij zich niet met de titel „*mukarrib* van Da'mat”, maar ook hij

is een afstammeling van Salim Fatarân. De precieze betekenis en de juiste vocalisatie van het woord *mukarrib*, dat ook in Zuid-Arabië in de inscripties voor komt, zijn helaas onbekend.

Koning Rabah en zijn zoon Laman behoren tot een andere dynastie; ze dragen de titel „*mukarrib* van Da'mat en Saba”. Wat de vermelding van Saba in deze titel impliceert, is niet zeker. Pretenderen deze vorsten dat zij ook heersten over het zuidarabische Saba, wat in werkelijkheid niet het geval was, of verwijst „Saba” hier naar de Sabese immigranten in Ethiopië, zoals J. Ryckmans heeft gesuggereerd?⁴⁾ Hier volgt de vertaling van een inscriptie die koning Laman naar aanleiding van zijn troonsbestijging heeft laten vervaardigen:

„Laman, de dappere (?) koning van de stam Yag'az, *mukarrib* van Da'mat en Saba, zoon van koning Rabah, heeft gemaakt en gebouwd de nieuwe kapel voor de godenbeelden van zijn huis, toen hij koning werd van Da'mat, oost zowel als west, rood zowel als zwart. Bij Athtar en Hobas en Almaqah en Zât-Himayim en Zât-Ba'dân”.

De inscriptie eindigde waarschijnlijk met de formule „Je vader is Wadd”, maar de steen is op die plaats afgebroken. Rood en zwart slaan op lichter en donkerder huidskleur; Ethiopië en Eritrea werden ook toen al bewoond door meer dan één volk.

De invocatie aan het einde van de inscriptie is specifiek sabees. De zelfde goden verschijnen, in de zelfde volgorde, heel geregeld in de invocaties in de sabese inscripties uit Zuid-Arabië in deze tijd. In Ethiopië komen deze goden

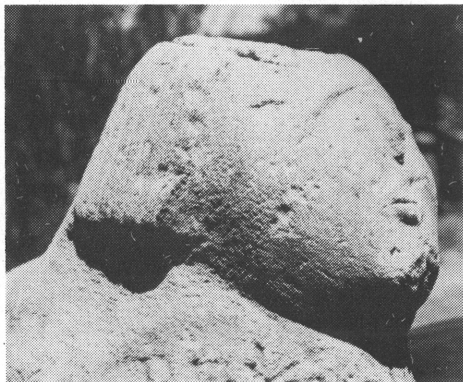

28. Stenen bovendorpel met inscriptie in Zuid-Arabisch reliëfschrift, liggend op een eveneens beschreven steenblok, afkomstig uit Yeha, ca. 400 v. Chr.

op deze wijze echter alleen voor in de inscripties die de troonsbestijging van een koning memoreren. Omdat de reeks zo kenmerkend sabees is, heeft nog recentelijk H. von Wissemann⁵⁾ verondersteld dat Ethiopië in een periode die voorafging aan de oudste inscripties een sabese kolonie moet zijn geweest. Maar dit is onwaarschijnlijk; je zou dan verwachten dat deze reeks goden veel vaker in de inscripties uit Ethiopië voorkwam. Vooralsnog ligt het meer voor de hand de vermelding van deze reeks in de ethiopische inscripties op te vatten als één van de indicaties van de sterke culturele invloed van Saba op het ethiopische hof.

Buiten de invocatie aan het einde van de troonbestijgingsinscripties komt Almaqah, de sabese staatsgod, in Ethiopië bijna uitsluitend voor in wijdingsinscripties van de hand van sabese immigranten. Van de andere zuidarabische goden werden Hobas, Athtar en vooral Zât-Himayim, dikwijls geschreven *dht-hmn*, Zât-Himên, ook door Ethiopiërs vereerd, zelfs nadat, na 350 v. Chr., de culturele invloed van Saba in Ethiopië sterk was afgenomen of verdwenen.

In de sabese inscripties van Ethiopië vinden we ook godennamen die we niet uit Zuid-Arabië kennen. Koning Radi' wijdt een wierookaltaar aan de god Rabb; een andere koning, waarschijnlijk Laman, wijdt een wierookaltaar aan de god Shîmân. Beide woorden, *rabb* en *shîmân*, betekenen „heer”. Het is dan ook niet uit te sluiten dat deze woorden hier gebruikt worden, niet als godennamen, maar als epitheta van goden die misschien wél uit Zuid-Arabië bekend zijn. In Zuid-Arabië komen deze woorden in de oude inscripties in elk geval niet voor. De god Sharqân wordt genoemd in een inscriptie uit Matara. Dit woord komt in de zuidarabische inscripties wél voor, maar alleen als epitheton van Athtar, nooit zelfstandig. Mogen we Sharqân in de inscriptie uit

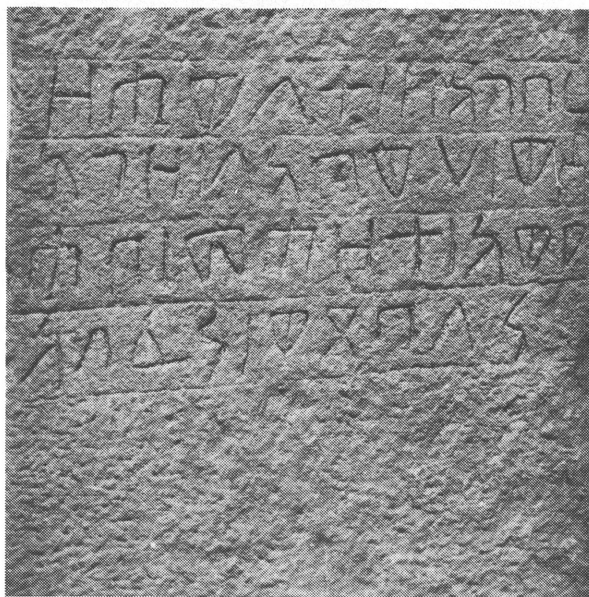

29. Gedeelte van een stenen sfinx volgens de inscriptie gewijd aan de godheid Zât-Himên. Gevonden in oostelijk Eritraë; Zuid-arabisch cursiefschrift; ca. 300 v. Chr.(?).

Matara nu wel of niet identificeren met Athtar? Hoe dit ook zij, de goden Naraw, Shayhân, Sadiqân, Yafi' en Awb komen we uitsluitend in Ethiopië in de inscripties tegen; zij zijn in Zuid-Arabië onbekend. De vocalisatie is zoals steeds onzeker: mocht Naraw, gespeld *nrrw*, dezelfde zijn als de godheid wiens naam als *nyrwy* wordt geschreven, dan zou het meer voor de hand liggen iets als Nêrâwî te lezen.

Waar het centrum, de hoofdstad, van het toenmalige ethiopische koninkrijk gelegen was, weten we niet. Zeker niet te Aksum; die stad bestond toen stellig nog niet, want overblijfselen uit deze oude tijd zijn daar nooit gevonden. Yeha zou wel de hoofdstad geweest kunnen zijn: niet ver van de ruïne van een grote zuidarabische tempel uit de 5e eeuw voor het begin van onze jaartelling, liggen, over een groot terrein verspreid, graven en de resten van gebouwen uit de zelfde tijd. Bij opgravingen is onder meer een inscriptie van koning Wa'rân Hiywat gevonden, evenals een klein bronzen voorwerp en een zegel waarop deze naam ook voorkomt, zij het zonder de qualificatie „koning”.

Ook Hawilti moet in deze tijd een belangrijk centrum zijn geweest. Het woord *hawilti* betekent in het Tigriñña „zuilen”. Het ruïneveld ontleent zijn naam aan de resten van een twintigtal grote zuilen die, bij opgravingen, opgericht bleken te zijn rondom twee gebouwen van ongeveer elf meter in het

30. Stèle met Ethiopische inscriptie uit Oostelijk Eritrea, begin 4e eeuw v. Chr.

31. Beschadigd altaar uit Oostelijk Eritrea, ca. 300 v. Chr. Achteraan de uit geholde ruimte voor het (pleng?)offer, daarvoor de vierkante ruimte voor het godenbeeld, dat waarschijnlijk geflankeerd werd door twee sfinxen, waarvan nog resten van een paar poten bewaard gebleven zijn.

vierkant. Tussen deze twee gebouwen is een stenen naos gevonden van 140 cm. hoog en een, stellig daarbij behorend, beeld van een godin. Op één van de zuilen bevinden zich de sporen van de naam Wa'rân Hiywat, op twee andere de resten van het woord „de Arkitische”. Vlak bij Hawilti is de inscriptie van koning Laman gevonden die hierboven is vertaald. Ook zijn de meeste inscripties van sabese immigranten gevonden in de onmiddellijke omgeving van Hawilti. Is dit toeval of hebben we hier te maken met een kleine kolonie van sabese ambachtslieden werkzaam bij het ethiopische hof?

In de tweede helft van de vierde eeuw komt er een eind aan de sabese invloed in Ethiopië; althans, we vinden dan van deze invloed geen sporen meer: geen inscripties in monumentaal zuidarabische schrift, geen inscripties van sabese immigranten. Wel worden enkele zuidarabische goden, met name Hobas, Athtar en Zât-Himên, nog steeds vereerd. Ook blijft het Sabees als

schrijftaal nog een tijd in gebruik, al gaat het dan alleen om eenvoudige, stereotype formules. Het schrift van de inscripties evolueert van een zuid-arabisch cursief naar het ethiopische alfabet, een ontwikkeling die we aan de hand van de inscripties tot op zekere hoogte kunnen volgen.

Voor de periode tussen de derde eeuw vóór en de derde eeuw na het begin van onze jaartelling beschikken we trouwens over betrekkelijk weinig inscripties, en over geen enkele inscriptie van een ethiopische koning. Inscripties van koningen beginnen pas weer te verschijnen in de derde eeuw van onze jaartelling, maar dan van koningen van het aksumitische Rijk.

2. De periode van ethiopische expansie: de 3e eeuw n. Chr.

Wanneer het aksumitische koninkrijk is ontstaan is niet precies bekend. Vermoedelijk niet eerder dan omstreeks het midden van de eerste eeuw van onze jaartelling en niet later dan het midden van de tweede eeuw. De oudste bewaard gebleven inscriptie van een aksumitische koning bevindt zich op een gebogen bronzen voorwerp waarvan we niet weten wat het voorstelt. De vertaling van de inscriptie is onzeker; misschien staat er:

„Gadarâ, de koning van Aksum, heeft zich meester gemaakt (?) van de bergpassen (?) van Ereg en Lamaq”.

Deze koning van Aksum, Gadarâ, is hoogstwaarschijnlijk dezelfde als de aksumitische koning Gadarat die in twee sabese inscripties uit Zuid-Arabië wordt genoemd. De oudste van deze twee inscripties, die dateert uit het begin van de derde eeuw, vermeldt dat Gadarat een gezantschap zond naar de koning van Saba om een verbond met hem aan te gaan en dat dit verbond inderdaad to stand kwam. Het bondgenootschap zal niet lang standhouden, zoals we zullen zien.

De Ethiopiërs, en met name de ethiopische legers, verschijnen geregeld in de sabese inscripties uit de derde eeuw. Het blijkt uit deze teksten dat het aksumitische koninkrijk inmiddels zo machtig was geworden dat het vaste voet had gekregen in het westen en noordwesten van Yemen. Vanuit dit gebied zullen de Ethiopiërs in de loop van deze eeuw steeds proberen hun macht in oostelijke richting uit te breiden. Ze nemen deel, in wisselende allianties, aan de oorlogen die Zuid-Arabië in deze tijd teisterden, oorlogen tussen Saba, Himyar en Hadramaut die uiteindelijk, tegen het einde van de derde eeuw, zullen leiden tot de suprematie van Himyar over Zuid-Arabië.

In de tweede inscriptie waarin Gadarat wordt genoemd⁶⁾, vertelt een zekere Qatbân Awkân dat de sabese koning hem met een diplomatieke missie had gezonden naar het land van de Ethiopiërs, naar Gadarat, de koning van de

Ethiopiërs en van Aksum, dat hij behouden was teruggekeerd en dat hij over zijn missie een gunstig verslag had kunnen uitbrengen. De alliantie tussen Saba en de Ethiopiërs lijkt dus nog stand te houden. Maar dan, zo blijkt uit het vervolg van de inscriptie, trekt Qatbân Awkân ten strijde tegen de Ethiopiërs, die zich onder leiding van Baygat, de zoon van de Negus, bij de stad Zafâr, de hoofdstad van Himyar hadden gelegerd. Hij weet tenslotte samen met de Himyarieten de Ethiopiërs te verdrijven.

Een wat latere inscriptie, van de hand van Ilsharah Yahdub en zijn broer Ya'zil Bayyin, koningen van Saba, vermeldt dat Girmat, de zoon van de Negus, met de ethiopische troepen en die van noordwest Yemen, ondanks het vredesverdrag dat tussen Saba en de Ethiopiërs bestond, ten strijde trekt tegen deze koningen van Saba, omdat de koning van Himyar hem te hulp had geroepen. Nu wordt Himyar dus niet door Saba geholpen tegen de Ethiopiërs maar, omgekeerd, door de Ethiopiërs tegen Saba.

Het laatste gedeelte van deze inscriptie laat zien dat de Ethiopiërs niet alleen in zuidwestelijk Yemen opereerden, maar ook veel noordelijker, bij de stad Nadjrân. In deze stad bevond zich zelfs een hoge commissaris van de Negus.

De Sabeërs slaagden er tenslotte in, zo vertelt ons de inscriptie, de stad Nadjrân te onderwerpen, nadat deze stad in opstand was gekomen en zich onttrokken had aan het gezag van de koningen van Saba ten gunste van de Ethiopiërs. De stad had zich, volgens de inscriptie, nog erger misdragen: de koning van Hadramaut had Nadjrân hulp toegezegd tegen de koningen van Saba; van hun kant hadden de inwoners van Nadjrân beloofd dat zij zich voor een periode van twee maanden [uitsluitend⁷] om hulp zouden wenden [tot de koning van Hadramaut]. Maar de inwoners van Nadjrân stuurden een bode naar de ethiopische legers om hulp te vragen voor de hoge commissaris van de Negus en voor henzelf. De Ethiopiërs hadden de belofte van de inwoners van Nadjrân [aan de koning van Hadramaut uitsluitend hem] om hulp te vragen gerespecteerd, maar de inwoners van Nadjrân hielden zich niet aan hun belofte en prefereerden de hulp van de Ethiopiërs. Zo stelt het althans een inscriptie van de tegenpartij, van de koningen van Saba.

Nadjrân zal in het begin van de zesde eeuw opnieuw de Ethiopiërs te hulp roepen. Of dit betekent dat de Ethiopiërs sinds de derde eeuw steeds een rol zijn blijven spelen in de zuidarabische politiek, weten we niet. Ezana, de eerste aksumitische koning na Gadarâ van wie inscripties bewaard zijn gebleven, noemt zich omstreeks het midden van de vierde eeuw in zijn titel niet alleen koning van Aksum en van de Ethiopiërs, maar ook van Himyar, van Raydân, van Saba, dus van grote gebieden in Zuid-Arabië, en van Salhen, het koninklijk paleis in de sabese hoofdstad Mârib. Of de werkelijkheid geheel in overeenstemming was met wat deze titel pretendeert, valt te betwijfelen.

32. Zuid-Arabische tempel uit Yeha, uit de 5e eeuw v. Chr., later omgebouwd tot en gebruikt als Christelijke kerk.

Er is één gegeven dat er op lijkt te wijzen dat Ethiopië ten tijde van Ezana en zijn opvolgers inderdaad nog macht had in althans een deel van Zuid-Arabië: een bepaald type van gouden munten van Ezana en alle gouden munten die van zijn opvolgers tot en met Kaleb bekend zijn, zijn gevonden in Zuid-Arabië. Typologische verschillen tussen de gouden munten van Ezana uit Ethiopië en die uit Zuid-Arabië hebben Munro-Hay⁸ ertoe gebracht te veronderstellen dat de gouden munten van ethiopische koningen die in Zuid-Arabië zijn gevonden, ook in Zuid-Arabië zijn geslagen. Als dit juist is, is het waarschijnlijk dat Ethiopië van de derde eeuw af tot in de zesde eeuw een deel van Yemen, waarschijnlijk de kustvlakte langs de Rode Zee, heeft beheerst. Het centrale hoogland stellig niet; daar was Himyar oppermachtig. Een inscriptie, geschreven door drie Ethiopiërs en gevonden in de onmiddellijke omgeving van Zafâr, de hoofdstad van Himyar, laat zien dat Himyar en Ethiopië diplomatieke contacten onderhielden. De tekst begint als volgt:

„Bij de lof van de Barmhartige, de Heer van de hemel, en bij hun heer, Marthad'ilân Yanuf. Shaga' en zijn twee zoons, Wadefa en Asbeha, ambassadeurs, hebben hun huis gebouwd”.

De ethiopische ambassadeurs waren ongetwijfeld Christenen, de in de aanhef genoemde himyaritische koning Marthad'ilân Yanuf had zich naar alle waarschijnlijkheid bekeerd tot de joodse godsdienst. Deze inscriptie dateert uit het jaar 504. Niet veel later zal de ethiopische koning Kaleb tot twee maal toe in Zuid-Arabië interveniëren; hij zal de himyaritische koning Yusuf As'ar Yath'ar, beter bekend als Dhû Nuwâs, „de man met de zijlokken”, weten te verslaan en hij zal in diens plaats een vazal als zijn stadhouder en koning van Himyar aanstellen.

3. *De periode van de Christenvervolging in Zuid-Arabië*

Omstreeks het midden van de vierde eeuw begint het Christendom zich in Ethiopië te verbreiden. Ezana, van wie inscripties bewaard zijn gebleven waarin de traditionele ethiopische goden worden aangeroepen maar ook inscripties met christelijke formules, bekeert zich tot deze godsdienst. Zijn bekering dateert in ieder geval van vóór 356, want in de Apologie die Athanasius in 356 of 357 heeft geschreven, is een brief opgenomen die keizer Constantius gericht heeft aan de, kennelijk christelijke, koningen Ezana en Sazana. In een vroege, niet monotheïstische, inscriptie van Ezana wordt Sazana genoemd als één van de broers van de koning.

Omstreeks dezelfde tijd, in de loop van de vierde eeuw, hebben zich ook in Zuid-Arabië de monotheïstische godsdiensten verbreid, aanvankelijk waarschijnlijk vooral het Jodendom, later ook het Christendom; deze laatste godsdienst met name in het noorden, in de steden Nadjrân en Mârib, en in het oosten, in Hadramaut.

Vanaf het einde van de vierde eeuw kennen we uit Zuid-Arabië alleen maar monotheïstische inscripties. Of het gaat om joodse of om christelijke teksten is niet altijd duidelijk; de uitdrukkingen „Heer van de hemel” en „Heer van de aarde” komen in beide voor.

Waarschijnlijk heeft er tussen Joden en Christenen in Zuid-Arabië aanvankelijk geen frictie bestaan. Het is misschien zelfs daarom, zoals Robin⁹ heeft geopperd, dat de formules in de zuidarabische monotheïstische inscripties dikwijls niet duidelijk herkenbaar zijn als joods of christelijk. Maar omstreeks 517¹⁰ komt het tot een botsing tussen aanhangers van deze twee godsdiensten, een botsing die zal culmineren in de Christenvervolging te Nadjrân, de interventie van de Ethiopiërs en de val van het koninkrijk Himyar.

Deze gebeurtenissen komen aan de orde in een aantal geschriften, waaronder het Martyrium van Arethas en het helaas fragmentarisch bewaard gebleven „Boek van de Himyariten”, geschreven in het Syrisch en gebaseerd op ooggetuigenverslagen, een belangrijke plaats innemen¹¹. we zullen hier niet in detail op de gebeurtenissen ingaan; ze zijn al vaker beschreven¹².

Het verslag dat de hierboven genoemde bronnen van de gebeurtenissen voorafgaande aan de vervolging te Nadjrân geven, wordt bevestigd door drie zuidarabische inscripties, vervaardigd in juni en juli 518, vlak voor het drama in Nadjrân. De auteur van deze inscriptie, Sharah'il Dhû Yaz'an, is stellig te identificeren met de officier van de himyaritische koning, Dhû Yazan, die in het „Boek van de Himyariten” genoemd wordt.

De inscripties vermelden dat de himyaritische koning Yusuf As'ar Yath'ar in Zafâr de kerk in brand laat steken en de Ethiopiërs laat vermoorden; dan trekt hijzelf westwaarts maar stuurt de auteur van de inscripties, Sharah'il Dhû Yaz'an, naar het zuiden, naar de havenstad Mukha, waar deze de kerk in brand steekt en de bevolking uitroeit; daarna wordt Sharah'il naar Nadjrân gezonden om gijzelaars te nemen of anders vijandelijkheden te beginnen. Ook is er in de inscripties sprake van maatregelen tegen een ethiopische invasie, de versterking van de verdediging, letterlijk de „ketting”, van de haven Maddabân.

Uit het „Boek van de Himyariten” weten we dat er twee ethiopische invasies zijn geweest, waarvan de eerste kennelijk is mislukt, de tweede geslaagd. Van het hoofdstuk dat de eerste landing van de Ethiopiërs beschreef, is echter helaas alleen de titel bewaard gebleven; deze luidt: „Verslag van de eerste komst van HYWN' en de Ethiopiërs”. Uit deze titel blijkt niet wie HYWN' is. Ook is het niet zeker hoe we deze naam moeten uitspreken; misschien als Hayyônô, wat dan een westsyrische weergave zou kunnen zijn van de arabische eigennaam Hayyân, een naam die ook in Nadjrân voorkwam.

In een handschrift van de arabische versie van het Martyrium van Arethas wordt verteld dat twee mannen uit Nadjrân naar Ethiopië, naar naar Kaleb, waren gereisd om hem op de hoogte te stellen van wat er in Zuid-Arabië was gebeurd, de één de zoon van Arethas, de ander een zekere Djabbâr, Hayyâr of Hayyân, zoon van Fayd. De onzekerheid over de juiste lezing van de naam vloeit voort uit het arabische schrift. Ook de islamitische historicus Tabari (839-923) vermeldt in verband met Nadjrân deze Djabbâr, zoon van Fayd; variante lezingen Hayyâr en Hayyân.

Ibn Hishâm, gestorven in 834, noemt echter in zijn biografie van de profeet Muhammad een zekere Daws Dhû Tha'labân als degene die Kaleb op de hoogte stelde. Dit lijkt niet met het voorgaande in overeenstemming te zijn. Een kort geleden ontdekte lange inscriptie van Kaleb toont echter aan dat al deze bronnen, het „Boek”, het Martyrium, Tabari en Ibn Hishâm, niet alleen de herinnering aan een historisch persoon hebben bewaard, maar ook diens naam nog niet eens zo slecht hebben overgeleverd.

We kennen van Kaleb twee inscripties, één gevonden in Zuid-Arabië, één in Ethiopië, te Aksum. Van de inscriptie uit Zuid-Arabië zijn slechts brokstukken bewaard gebleven. De naam van de koning ontbreekt, maar omdat de

inscriptie kennelijk de overwinning van de Ethiopiërs op de Himyariten memoreert, is het zonder enige twijfel een inscriptie van Kaleb, geschreven na de tweede, succesvolle, veldtocht in Zuid-Arabië.

De inscriptie uit Aksum is veel beter bewaard gebleven. De naam van de koning wordt voluit genoemd: Kaleb Ella Asbeha, zoon van Tazena, de man van Lazen. De tekst begint met een beschrijving van een veldtocht in Ethiopië, tegen de Agwezat, die „in ongerechtigheid geloofden”. Maar aan het einde van de inscriptie komt een militaire expeditie tegen Himyar ter sprake. De passage in kwestie luidt als volgt:

„Hij (God) heeft mij een grote naam gegeven, opdat ik oorlog zou voeren tegen Himyar. Ik zond Hayyân Salabân zû Samar¹³ met mijn troepen. En ik stichtte een heiligdom in Himyar, in Aqan'il¹⁴, ijverend voor de naam van de zoon van God, in wie ik geloof. Ik bouwde de *gbz* (?) ervan en ik heb die gewijd, door de macht van God”.

Deze passage gaat kennelijk over Kalebs eerste invasie in Zuid-Arabië: *Hayyân*, gespeld *hyn*, is onmiskenbaar dezelfde als HYWN', die in verband met de eerste invasie in het „Boek van de Himyartiten” wordt genoemd. Salabân, gespeld *slbn*, reflecteert al even onmiskenbaar het arabische Tha'labân, dat voor komt in de naam van de persoon die door Ibn Hishâm wordt genoemd.

De inscriptie is vermoedelijk vrij kort na het begin van de eerste ethiopische invasie in Zuid-Arabië geschreven, dus kort na juni 517¹⁵, maar in ieder geval voor juli 518, want toen waren de Ethiopische troepen al verslagen, zoals we uit de hierboven genoemde inscripties van Sharah'il Dhû Yaz'an kunnen concluderen. Als het bericht van dit fiasco Ethiopië al had bereikt, dan zou Kaleb in zijn inscriptie waarschijnlijk niet over deze expeditie hebben gerept.

De tweede ethiopische invasie was wél succesvol; de himyaritische koning sneuvelt en in zijn plaats benoemt Kaleb een vazal, Sumyafa' Ashwa'. De inscriptie die aan de uiteindelijke overwinning van de Ethiopiërs is gewijd, is helaas te fragmentarisch bewaard gebleven om geciteerd te kunnen worden. Interessant zijn vooral de citaten uit de Bijbel, de oudste die uit de ethiopische literatuur bekend zijn.

Sumyafa' Ashwa' wordt al spoedig door de ethiopische troepen die in Zuid-Arabië achter waren gebleven afgezet en vervangen door Abraha, die zich volgens Procopius niet meer schikte onder het gezag van de Negus. De zoon van Kaleb, Wa'zeb, van wie we ook een inscriptie hebben, noemt zich niet alleen koning van Ethiopië, maar ook van Himyar, Raydân, Saba en Salhen. Maar of hij in Zuid-Arabië ook werkelijk enig gezag uitoefende, is onbekend. Het opmerkelijke aantal sabese leenwoorden in zijn inscriptie lijkt er echter op

te wijzen dat de betrekkingen tussen Zuid-Arabië en Ethiopië niet geheel waren verbroken.

Leiden, juli 1987

Noten

- ¹ Jacqueline Pirenne, *Paléographie des inscriptions sud-arabes*, Tome I, *Des origines jusqu'à l'époque himyarite* (Brussel, 1956).
- ² De vocalisatie van eigennamen en plaatsnamen die in de inscripties voorkomen, is hypothetisch, zoniet willekeurig, en stellig dikwijls onjuist.
- ³ De vocalisatie is onzeker, zie noot 2.
- ⁴ In *Le Muséon*, 70 (1957) 75, noot 3.
- ⁵ *Über die frühe Geschichte Arabiens und das Entstehen des Sabäerreiches, Die Geschichte von Saba'*, I (Wenen, 1975), 90.
- ⁶ Een nederlandse vertaling van deze inscriptie, van de hand van H.J. Stroomer, is gepubliceerd in K.R. Veenhof, *Schrijvend Verleden* (Leiden, 1983), 432 e.v.
- ⁷ Toevoegingen ter verduidelijking van de tekst staan tussen vierkante haken.
- ⁸ In zijn dissertatie *The Chronology of Aksum: a Reappraisal of the History and Development of the Aksumite State from Numismatic and Archaeological Evidence* (Londen, 1978).
- ⁹ Chr. Robin, 'Judaïsme et Christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques', in: *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 10 (1980), 85-96.
- ¹⁰ Zie voor deze datering onder meer het in de volgende noot genoemde boek van Irfan Shahid en de bespreking daarvan door W.W. Müller in *Oriens Christianus* 58 (1974), in het bijzonder p. 189.
- ¹¹ A. Moberg, *The Book of the Himyarites* (Lund, 1924); Irfan Shahîd, *The Martyrs of Najrân, New Documents* (Brussel, 1971).
- ¹² Voor een korte samenvatting, zie J. Ryckmans, *La persécution des Chrétiens himyarites au sixième siècle*, (Istanbul, 1956), 4-7.
- ¹³ In de tekst is de naam niet gevocaliseerd; de vocalisatie van de derde naam, *smr*, is onzeker.
- ¹⁴ Deze localisatie is niet geïdentificeerd; de vocalisatie van de naam is onzeker.
- ¹⁵ Zie de in noot 10 genoemde recensie van de hand van W.W. Müller.

Verschenen bij
Uitgeverij Ten Have, Baarn

Karel van der Toorn

VAN HAAR WIEG TOT HAAR GRAF

de rol van de godsdienst in het leven van de
Israëlitische en de Babylonische vrouw

Welke plaats had de godsdienst in het leven van de vrouw in Israël en Babylonië? Dit boek beantwoordt deze vraag door een overzicht te geven van de belangrijkste religieuze ervaringsmomenten van de oud-Oosterse vrouw. Geboorterituelen, feesten, reinigingsvoorschriften, liefdesbezwerings, voorouderverering en profetie zijn enkele van de onderwerpen die daarbij ter sprake komen. De gegevens zijn verdeeld over vijf periodes: zuigelingentijd, jeugd, puberteit, huwelijksleven en weduwschap. Zo ontstaat een interessant beeld van een minder bekende kant van de wereld van de bijbel. Dank zij voortdurende vergelijking met Mesopotamië komen veel oudtestamentische gegevens in een verrassend licht te staan.

'Een portret als dit is nieuw. Dit bijzondere boek is een warme aanbeveling waard.' (Prof.dr. M. Stol in Trouw)

152 blz., f 19,50 (ISBN 90 259 4348 9)

Eveneens bij Ten Have:

Klaas A.D. Smelik

BEHOUDEN SCHRIFT

historische documenten uit het oude Israël

De Duitse editie verscheen onlangs bij Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, de Engelse editie is in voorbereiding bij T&T Clark, Edinburgh.

175 blz., f 23,25 (ISBN 90 259 4180 x)

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—)
16. J. HOFUIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema's* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) uitverkocht
Een filologische en kultuurhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
24. K. R. VEENHOF (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (1983; 452 p., 25 ill.; geb.) f69.—
Jubileumuitgave in 52 hoofdstukken met teksten uit vele gebieden, in vele talen en in tal van genres, tussen ca. 2500 v.Chr. en 500 n.Chr.